ارمغانِ حجاز

اقبال

ارمغانِ حجاز
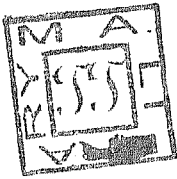

اقبال

طبع اول نومبر ۱۹۳۸ء
تعداد پانچ ہزار

فہرست مضامین

حصۂ اول

ارمغانِ حجاز

حضورِ حق

خوش آں راہی کہ سامانے نگیرد
دل او پند یاراں کم پذیرد
بہ آہے سوزناکش سینہ بکشاے
ز یک آہش غمِ صد سالہ میرد!

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

حضورِ حق

۱

دلِ ما بیدلاں بردند و رفتند
مثالِ شعلہ افسردند و رفتند
بیا یک لحظہ با عاماں درآمیز
کہ خاصاں بادہ ہا خوردند و رفتند!

○

سخن ہا رفت از بود و نبودم
من از خجلت لبِ خود کم کشودم
سجودِ زندہ مرداں می شناسی
عیارِ کارِ من گیر از سجودم!

○

دلِ من در کشادِ چون و چند است
نگاہش از مہ و پروین بلند است
بدہ ویرانۂ در دوزخ اُو را
کہ ایں کافر بسے خلوت پسند است!

○

چہ شور است این کہ در آب و گل افتاد
ز یک دل عشق را صد مشکل افتاد
قرار یک نفس بر من حرام است
بمن رحمے کہ کارم با دل افتاد!

○

جہاں از خود بروں آوردۂ کیست؟
جمالش جلوۂ بے پردۂ کیست؟
مرا گوئی کہ از شیطاں حذر کن
بگو با من کہ او پروردۂ کیست؟

۲

دلِ بے قیدِ من در پیچ و تابست
نصیبِ من عتابے یا خطابست؟

دلِ ابلیس ہم نتوانم آزرد
گناہِ گاہ گاہِ من صوابست

○

صَبَنْتِ الکاسَ عنّا اُمَّ عَمْرٍو
وکانَ الکاسُ مجراہا الیمیناؔ

اگر این است رسمِ دوستداری
بدیوارِ حرم زن جام و مینا

○ اشارات: صبنت الکاس الخ۔ یہ شعر عمرو ابن کلثوم کا ہے جو زمانہ جاہلیت کے شعرا میں سے تھا۔
شاعر اپنی معشوقہ ام عمرو کی نا انصافی کی شکایت کرتے ہوئے کہتا ہے کہ تو نے ہمیں پیالہ شراب سے محروم کر دیا حالانکہ باری دائیں طرف بیٹھنے والوں کی تھی۔

بخود پیچیدگاں در دل اسیرند
ہمہ درد اند و درماں ناپذیرند
سجود از ما چہ میخواہی کہ شاہاں
خراجے از دہِ ویراں نگیرند

روم راہے کہ او را منزلے نیست
ازاں تخمے کہ ریزم حاصلے نیست
من از غم ہا نمی ترسم ولیکن
مدہ آں غم کہ شایانِ دلے نیست

مے من از تنک جاماں نگہ دار
شراب پختہ از خاماں نگہ دار
شرر از نیستانے دور تر بہ
بخاصاں بخش و از عاماں نگہ دار!

ترا ایں کشمکش اندر طلب نیست
ترا ایں درد و داغ و تاب و تب نیست
ازاں از لامکاں بگریختم من
کہ آں جا نالہ ہائے نیم شب نیست

ز من هنگامه ده این جهان را
دگرگون کن زمین و آسمان را
ز خاکِ ما دگر آدم برانگیز
بکُش این بندهٔ سود و زیان را

جهانے تیره تر با آفتابے
صوابِ او سراپا ناصوابے
ندانم تا کجا ویرانه را
دهی از خونِ آدم رنگ و آبے

○

غلامم جز رضائے تو نجویم
جز آں راہے کہ فرمودی نپویم
ولیکن گر بہ ایں ناداں بگوئی
خرے را اسپِ تازی گو، نگویم!

۳

دلے در سینہ دارم بے سرورے
نہ سوزے در کفِ خاکم نہ نورے
بگیر از من کہ بر من بارِ دوش است
ثوابِ ایں نمازِ بے حضورے!

چہ گویم قصۂ دین و وطن را
کہ نتواں فاش گفتن ایں سخن را
مرنج از من کہ از بے مہری تو
بنا کردم ہماں دیرِ کہن را

مسلمانے کہ در بندِ فرنگ است
دلش در دستِ او آساں نیاید
ز سیمائے کہ سودم بر درِ غیر
سجودِ بوذر رضہ و سلماں رض نیاید

○

نخواہم ایں جہان و آں جہاں را
مرا ایں بس کہ دانم رمزِ جاں را
سجودے دہ کہ از سوز و سُرورش
بوجد آرم زمین و آسماں را

○

چہ می خواہی ازیں مردِ تن آسائے
بہر بادے کہ آمد رفتم از جائے
سحر جاوید را در سجدہ دیدم
بہ صبحش چہرۂ شامم بیارائے

۴

بہ آں قومم از تو می خواہم کشادے

فقیہش بے یقینے کم سوادے

بسے نادیدنی را دیدہ ام من

مرا اے کاشکے مادر نہ زادے

○

نگاہِ تو عتاب آلود تا چند

بتانِ حاضر و موجود تا چند

دریں بتخانہ اولادِ براہیم

نمک پروردۂ نمرود تا چند!

○ اشارات: مرا اے کاشکے الخ۔ یہ مصرع سعدیؒ کا ہے۔

سرودِ رفتہ باز آید کہ ناید؟
نسیمے از حجاز آید کہ ناید؟
سر آمد روزگارِ ایں فقیرے
دگر دانائے راز آید کہ ناید؟

اگر می آید آں دانائے رازے
بدہ او را نوائے دل گدازے
ضمیرِ اُمتاں را می کند پاک
کلیمے یا حکیمے نَے نوازے

متاعِ من دلِ درد آشنائے است
نصیبِ من فغانِ نارسائے است
بخاکِ مرقدِ من لاله خوشتر
که هم خاموش و هم خونین نوائے است

۵

دل از دستِ کسے بردن نداند
غم اندر سینه پروردن نداند
دمِ خود را دمیدی اندران خاک
که غیر از خوردن و مُردن نداند!

دلِ ما از کنارِ ما رمیده
بصورت مانده و معنی ندیده
ز ما آں راندۂ درگاه خوشتر
حق او را دیده و ما را شنیده

ندا ند جبرئیل ایں ہائے و ہو را
کہ نشناسد مقامِ جستجو را!
بپرس از بندۂ بیچارۂ خویش
کہ داند نیش و نوشِ آرزو را!

شب این انجمن آراستم من
چو مه از گردش خود کاستم من
حکایت از تغافل هائے تو رفت
ولیکن از میان برخاستم من

چنین دور آسمان کم دیده باشد
که جبریل امین را دل خراشد
چه خوش دیرے بنا کردند آنجا
پرستد مومن و کافر تراشد

۶

عطا کن شورِ رومی سوزِ خسرو
عطا کن صدق و اخلاصِ سنائی
چناں با بندگی در ساختم من
نہ گیرم گر مرا بخشی خدائی

۷

مسلماں فاقہ مست و ژندہ پوش است
ز کارش جبرئیل اندر خروش است
بیا نقشِ دگر ملت بریزیم
کہ ایں ملت جہاں را بارِ دوش است

دگر ملّت کہ کارے پیش گیرد
دگر ملّت کہ نوش از نیش گیرد
نگردد با یکے عالم رضامند
دو عالم را بدوشِ خویش گیرد

دگر قومے کہ ذکرِ لا الٰہش
برآرد از دلِ شب صبح گاہش
شناسد منزلش را آفتابے
کہ ریگِ کہکشاں روبد زراہش!

۸

جہانِ تست در دستِ خسے چند
کسانِ او بہ بندِ ناکسے چند
ہنرور در میانِ کارگاہاں
کشد خود را بہ عیشِ کرگسے چند

○

مریدے فاقہ مستے گفت با شیخ
کہ یزداں را ز حالِ ما خبر نیست
بہ ما نزدیک تر از شہ رگِ ماست
ولیکن از شکم نزدیک تر نیست!

۹

دگرگون کشورِ ہندوستان است
دگرگون آں زمین و آسمان است
مجو از ما نمازِ پنجگانہ
غلاماں را صفِ آرائی گران است!

٥

ز محکومی مسلماں خود فروش است
گرفتارِ طلسمِ چشم و گوش است
ز محکومی رگاں در تن چناں سست
کہ ما را شرع و آئیں بارِ دوش است!

۱۰

یکے اندازہ کن سود و زیاں را
چو جنّت جاودانی کن جہاں را!
نمی بینی کہ ما خاکی نہاداں
چہ خوش آراستیم ایں خاکداں را!

○

تو می دانی حیاتِ جاوداں چیست
نمی دانی کہ مرگِ ناگہاں چیست!
ز اوقاتِ تو یک دم کم نہ گردد
اگر من جاوداں باشم زیاں چیست؟

۱۱

به پایاں چوں رسد ایں عالمِ پیر
شود بے پردہ ہر پوشیدہ تقدیر
مکن رسوا حضورِ خواجہ ما را
حسابِ من ز چشمِ او نہاں گیر

○

بدن وا ماند و جانم در تگ و پوست
سوئے شہرے کہ بطحا در رہِ اوست
تو باش ایں جا و با خاصاں بیامیز
کہ من دارم ہوائے منزلِ دوست

حضورِ رسالت ﷺ
ادب گاہیست زیرِ آسماں از عرش نازک تر
نفس گم کردہ می آید جنیدؒ و بایزیدؒ اینجا
عزت بخاری

حضورِ رسالت

۱

"الا یا خیمگی خیمہ فروہل
کہ پیش آہنگ بیروں شد ز منزل"
خرد از راندنِ محمل فروماند
زمامِ خویش دادم در کفِ دل!

اشارات: الا یا خیمگی الخ۔ منوچہری کا شعر ہے
خیمگی۔ خیمہ نشیں
فروہل چھوڑ دے
پیش آہنگ وہ شخص جو رہنمائی کی غرض سے قافلے کے آگے آگے چلتا ہے

نگاهی داشتم بر جوهر دل
تپیدم آرمیدم در بر دل
رمیدم از هوای قریه و شهر
بباد دشت وا کردم در دل!

ندانم دل شهید جلوه کیست
نصیب او قرار یک نفس نیست
بصحرا بردمش افسرده تر گشت
کنار آبجوی زار بگریست

مپرس از کاروانِ جلوہ مستان
ز اسبابِ جہاں برکندہ دستان
بجانِ شاں ز آوازِ جرس شور
چو از موجِ نسیمے در نیستاں!

باین پیری رہِ یثرب گرفتم
نوا خواں از سرورِ عاشقانہ
چو آں مرغے کہ در صحرا سرِ شام
گشاید پر بہ فکرِ آشیانہ

۲

گناہِ عشق و مستی عام کردند
دلیلِ پختگاں را خام کردند
بآہنگِ حجازی می سرائیم
نخستیں بادہ کاندر جام کردند

○

چہ پرسی از مقاماتِ نوایم
ندیماں کم شناسند از کجایم
گشادم رختِ خود را اندریں دشت
کہ اندر خلوتش تنہا سرایم

۳

سحر با ناقه گفتم نرم تر رو
که راکب خسته و بیمار و پیر است
قدم مستانه زد چندان که گوئی
به پایش ریگ این صحرا حریر است

○

مهار اے ساربان او را نشاید
که جانِ اُو چو جانِ ما بصیر است
من از موجِ خرامش می‌شناسم
چو من اندر طلسمِ دل اسیر است

۵

نمِ اشک است در چشمِ سیاہش
دلم سوزد ز آہِ صبح گاہش
ہماں مے کو ضمیرم را بر افروخت
پیاپے ریزد از موجِ نگاہش!

۶

چہ خوش صحرا کہ در وے کارواں ہا
درودے خواند و محمل براند
بہ ریگِ گرمِ او آور سجودے
جبیں را سوز تا داغے بماند!

○

چہ خوش صحرا کہ شامش صبح خند است
شبش کوتاہ و روزِ او بلند است
قدم اے راہرو آہستہ تر نہ
چو ما ہر ذرۂ او دردمند است

۵

امیرِ کارواں! آں اعجمی کیست؟
سرودِ او بآہنگِ عرب نیست
زند آں نغمہ کز سیرابیِ او
خنک دل در بیابانے تواں زیست!

۵. اشارات: اعجمی عجم کا رہنے والا، غیر عرب

○

مقامِ عشق و مستی منزلِ اوست
چہ آتش ہا کہ در آب و گِلِ اوست
نوائے او بہ ہر دل سازگار است
کہ در ہر سینہ قاشے از دلِ اوست

۶

غمِ پنہاں کہ بے گفتن عیان است
چو آید بر زباں یک داستان است
رہے پُر پیچ و راہی خستہ و زار
چراغش مُردہ و شب درمیان است!

○

به راغان لاله رُست از نوبهاران
بصحرا خیمه گستردند یاران
مرا تنها نشستن خوشتر آید
کنارِ آبجوئے کوہساران

گہے شعرِ عراقی را بخوانم
گہے جامی زند آتش بجانم
ندانم گرچہ آہنگِ عرب را
شریکِ نغمہ ہائے سارَبانم

۵

غمِ راہی نشاط آمیز تر کن
فغانش را جنوں انگیز تر کن
بگیر اے ساربان راہِ درازے
مرا سوزِ جدائی تیز تر کن!

۸

بیا اے ہم نفس باہم بنالیم
من و تو کشتۂ شانِ جمالیم
دو حرفے بر مرادِ دل بگوئیم
بپائے خواجہ چشمان را بمالیم!

حکیماں را بہا کمتر نہادند
بناداں جلوۂ مستانہ دادند
چہ خوش بختے، چہ خرّم روزگارے
درِ سلطاں بہ درویشے کشادند!

جہانِ چار سو اندر برِ من
ہوائے لامکاں اندر سرِ من
چہ بگذشتم ازیں بامِ بلندے
چو گرد افتاد پرواز از پرِ من

○

درین وادی زمانی جاودانی
ز خاکش بی صور روید معانی!
حکیمان با کلیمان دوش بر دوش
که این جا کس نگوید لن ترانی!

۹

مسلمان آن فقیر کج کلاهی
رمید از سینهٔ او سوز آهی
دلش نالد! چرا نالد؟ نداند
نگاهی یا رسول اللہ نگاهی!

تب و تاب دلِ از سوزِ غمِ تست
نوائے من ز تاثیرِ دمِ تست
بنالم زانکه اندر کشورِ ہند
ندیدم بندہ کو محرمِ تست

شبِ ہندی غلاماں را سحر نیست
بایں خاک آفتابے را گذر نیست
بما کن گوشۂ چشمے که در شرق
مسلمانے ز ما بیچارہ تر نیست

○

چہ گویم زاں فقیرے دردمندے
مسلمانے بہ گوہر ارجمندے
خدا ایں سخت جاں را یار بادا
کہ افتاد است از بامِ بلندے!

○

چساں احوالِ او را بر لب آرم
تو می بینی نہان و آشکارم
ز رودادِ دو صد سالش ہمیں بس
کہ دل چوں کندۂ قصّاب دارم!

○

هنوز این چرخِ نیلی کج خرام است
هنوز این کاروان دور از مقام است
ز کارِ بے نظامِ او چه گویم
تو می دانی که ملت بے امام است

○

نماند آن تاب و تب در خونِ نابش
نروید لاله از کشتِ خرابش
نیامِ او تهی چون کیسهٔ او
بطاقِ خانهٔ ویران کتابش!

○

دلِ خود را اسیرِ رنگ و بو کرد
تهی از ذوق و شوق و آرزو کرد
صفیرِ شاهبازان کم شناسد
که گوشش با طنینِ پشّه خو کرد

○

بروی او درِ دل ناگشاده
خودی اندر کفِ خاکش نزاده
ضمیرِ او تهی از بانگِ تکبیر
حریمِ ذکرِ او از پا فتاده

گریباں چاک و بے فکرِ رفو زیست
نمیدانم چساں بے آرزو زیست
نصیب او ست مرگِ ناتمامے
مسلمانے کہ بے اللہ ھو زیست!

خوش آں دِہ کہ مسکین و اسیر است
فقیر و غیرتِ او دیر میر است
بروے او درِ میخانہ بستند
دریں کشور مسلماں تشنہ میر است

○

دگر پاکیزه کن آب و گلِ او
جہانے آفریں اندر دلِ او
ہوا تیز و بدامانش دو صد چاک
بیندیشش از چراغِ بسملِ او

○

عروسِ زندگی در خلوتش غیر
کہ دارد در مقامِ نیستی سیر
گنہگار است پیش از مرگ در قبر
نکیرش از کلیسا منکر از دیر!

○

بچشمِ او نہ نور و نے سرور است
نہ دل در سینۂ او ناصبور است
خدا آں اُمّتے را یار بادا
کہ مرگِ او ز جانِ بے حضور است!

○

مسلماں زادہ و نامحرمِ مرگ!
ز بیمِ مرگ لرزاں تا دمِ مرگ!
دلے در سینۂ چاکش ندیدم
دمِ بگسستہ بود و غمِ مرگ!

○

ملوکیّت سراپا شیشہ بازی است
از و ایمن نہ رومی نے حجازی است
حضورِ تو غمِ یاراں بگویم
بامّیدے کہ وقتِ دل نوازی است!

○

تنِ مردِ مسلماں پایدار است
بنائے پیکرِ او استوار است
طبیبِ نکتہ رس دید از نگاہش
خودی اندر وجودش رعشہ دار است!

مسلماں شرمسار از بے کلاہی است
کہ دینش مُرد و فقرش خانقاہی است
تو دانی در جہاں میراثِ ما چیست
گلیمے از قماشِ پادشاہی است!

مپرس از من کہ احوالش چسان است
زمینش بدگہر چوں آسمان است
بر آں مُرغے کہ پروردی بانجیر
تلاشِ دانہ در صحرا گران است

بچشمش وانمودم زندگی را
کشودم نکتۂ فردا و دی را
تواں اسرارِ جاں را فاش تر گفت
بدہ نطقِ عرب ایں اعجمی را!

مسلماں گرچہ بے خیل و سپاہ است
ضمیرِ او ضمیرِ پادشاہ است
اگر او را مقامش باز بخشند
جمالِ او جلالِ بے پناہ است!

○

متاعِ شیخ اساطیرِ کہن بود
حدیثِ او ہمہ تخمین و ظن بود
ہنوزِ اسلامِ او زنّار دار است
حرم چوں دیر بود او برہمن بود!

○

دگرگوں کرد لادینی جہاں را
ز آثارِ بدن گفتند جاں را
ازاں فقرے کہ با صدیقؓ دادی
بشورے آور ایں آسودہ جاں را

○

حرم از دیر گیرد رنگ و بوئے
بتِ ما پیرکِ ژولیدہ موئے
نیابی در برِ ما تیرہ بختاں
دلے روشن ز نورِ آرزوئے!

○

فقیراں تا بمسجد صف کشیدند
گریبانِ شہنشاہاں دریدند
چو آں آتش درونِ سینہ افسرد
مسلماناں بدرگاہاں خزیدند!

مسلمانان بخویشان در ستیزند
بجز نقشِ دوئی بر دل نریزند
بنالند ار کسی خشتی بگیرد
ازاں مسجد که خود از وے گریزند!

جبیں را پیشِ غیر الله سُودیم
چو گبراں در حضورِ او سُرودیم
ننالم از کسے، می نالم از خویش
که ما شایانِ شانِ تو نبودیم

○

بدستِ میکشاں خالی ایاغ است
کہ ساقی را بہ بزمِ من فراغ است
نگہ دارم درونِ سینہ آہے
کہ اصلِ او ز دودِ آں چراغ است!

○

سبوئے خانقاہاں خالی از مے
کند مکتب رہِ طے کردہ را طے
ز بزمِ شاعراں افسردہ رفتم
نواہا مُردہ بیروں افتد از نے!

○

مسلمانم غریبِ ہر دیارم
کہ با ایں خاکداں کارے ندارم
باایں بے طاقتی در پیچ و تابم
کہ من دیگر بغیر اللہ دُچارم

○

بآں بالے کہ بخشیدی پریدم
بسوزِ نغمہ ہائے خود تپیدم
مسلمانے کہ مرگ از وے بلرزد
جہاں گردیدم و اُو را ندیدم!

○

شبے پیشِ خدا بگریستم زار
مسلمانان چرا زارند و خوارند
ندا آمد نمی‌دانی کہ ایں قوم
دلے دارند و محبوبے ندارند!

○

نگویم از فر و فالے کہ بگذشت
چہ سود از شرحِ احوالے کہ بگذشت
چراغے داشتم در سینۂ خویش
فسرد اندر دو صد سالے کہ بگذشت!

○

نگہبانِ حرم معمارِ دَیر است
یقینش مردہ و چشمش بغیر است
ز اندازِ نگاہِ او تواں دید
کہ نومید از ہمہ اسبابِ خیر است

○

ز سوز ایں فقیرِ رہ نشینے
بدہ او را ضمیرِ آتشینے!
دلش را روشن و پایندہ گرداں
ز امیدے کہ زاید از یقینے!

○

گہے افتم گہے مستانہ خیزم
چہ خوں بے تیغ و شمشیرے بریزم
نگاہِ التفاتے بر سرِ بام
کہ من با عصرِ خویش اندر ستیزم!

○

مرا تنہائی و آہ و فغاں بہ
سوئے یثرب سفر بے کارواں بہ
کجا مکتب، کجا میخانۂ شوق
تو خود فرما مرا ایں بہ کہ آں بہ!

پریدم در فضائے دلپذیرش
پرم تر گشت از ابرِ مطیرش
حرم تا در ضمیرِ من فرو رفت
سرودم آنچہ بود اندر ضمیرش!

بآں رازے کہ گفتم پے نبردند
ز شاخِ نخلِ من خرما نخوردند
من اے میرِ اُمم داد از تو خواہم
مرا یاراں غزلخوانے شمردند

○

نہ شعر است اینکہ بر وے دل نہادم
گرہ از رشتۂ معنی کشادم
با میدے کہ اکسیرے زند عشق
مسِ ایں مفلساں را تاب دادم

○

تو گفتی از حیاتِ جاوداں گوے
بگوشِ مُردۂ پیغامِ جاں گوے
ولے گویند ایں نا حق شناساں
کہ تاریخِ وفاتِ ایں و آں گوے!

رُخم از دردِ نہاں زعفرانی
تراود خوں ز چشمِ ارغوانی
سخن اندر گلوئے من گرہ بست
تو احوالِ مرا ناگفتہ دانی!

زبانِ ما غریباں از نگاہیست
حدیثِ دردمنداں اشک و آہیست
کشادم چشم و بر بستم لبِ خویش
سخن اندر طریقِ ما گناہیست!

○

خودی دادم ز خود نامحرمے را
کشادم در گلِ او زمزمے را
بدہ آں نالۂ گرمے کہ از وے
بسوزم جز غمِ دیں ہر غمے را!

○

درونِ ما بجز دودِ نفس نیست
بجز دستِ تو مارا دسترس نیست
دگر افسانۂ غم با کہ گویم
کہ اندر سینہ ہا غیر از تو کس نیست

غریبے دردمندے نے نوازے
ز سوزِ نغمۂ خود در گدازے
تو می دانی چہ می جوید چہ خواہد
دلے از ہر دو عالم بے نیازے!

نم و رنگ از دمِ بادے نجوییم
ز فیضِ آفتابِ تو بروییم
نگاہم از مہ و پرویں بلند است
سخن را بر مزاجِ کس نگوییم

در آں دریا کہ او را ساحلے نیست
دلیلِ عاشقاں غیر از دلے نیست
تو فرمودی رہِ بطحا گرفتیم
وگرنہ جز تو ما را منزلے نیست!

مرا از در کہ مشتاقِ حضوریم
ازاں دردے کہ دادی ناصبوریم
بفرما ہر چہ می خواہی بجز صبر
کہ ما از وے دو صد فرسنگ دوریم!

اشارات : بطحا، مکہ معظمہ

به افرنگی بتان دل باختم من
ز تابِ دیریان بگداختم من
چنان از خویشتن بیگانه بودم
چو دیدم خویش را نشناختم من!

می از میخانهٔ مغرب چشیدم
بجانِ من که دردِ سر خریدم
نشستم با نکویانِ فرنگی
از آن بی سوزتر روزی ندیدم!

فقیرم از تو خواهم هر چه خواهم
دلِ کوہے خراش از برگِ کاہم
مرا درسِ حکیمان دردِ سر داد
که من پروردهٔ فیضِ نگاہم!

نه با مُلّا نه با صوفی نشینم
تو میدانی که من آنم نه اینم
نویس الله بر لوحِ دلِ من
که هم خود را هم او را فاش بینم

دلِ ملّا گرفتارِ غمے نیست
نگاہے ہست، در چشمش نمے نیست
ازاں بگریختم از مکتبِ او
کہ در ریگِ حجازش زمزمے نیست!

سرِ منبر کلامش نیشدار است
کہ او را صد کتاب اندر کنار است
حضورِ تو من از خجلت نگفتم
ز خود پنہان و بر ما آشکار است

○

دلِ صاحبدلاں او بردیا من؟
پیامِ شوق او آوردیا من؟
من و مُلّا ز کیشِ دین و تیریم
بفقرِ ما بہ ہدف او خوردیا من؟

○

غریبم در میانِ محفلِ خویش
تو خود گو با کہ گویم مشکلِ خویش
ازاں ترسم کہ پنہانم شود فاش
غمِ خود را نگویم با دلِ خویش!

○

دلِ خود را بدستِ کس ندادم
گره از روئے کارِ خود کشادم
بغیر اللہ کردم تکیہ یک بار
دو صد بار از مقامِ خود فتادم

○

ہماں سوزِ جنوں اندر سرِ من
ہماں ہنگامہ ہا اندر برِ من
ہنوز از جوشِ طوفانے کہ بگذشت
نیاسود است موجِ گوہرِ من

هنوز این خاک دارای شرر هست
هنوز این سینه را آهِ سحر هست
تجلّی ریز بر چشمم که بینی
باین پیری مرا تابِ نظر هست!

نگاهم زانچه بینم بے نیاز است
دل از سوزِ درونم در گداز است
من و این عصرِ بے اخلاص و بے سوز!
بگو با من که آخر این چه راز است؟

○

مرا در عصرِ بے سوز آفریدند
بخاکم جانِ پرشورے دمیدند
چو نخ در گردنِ من زندگانی
تو گوئی بر سرِ دارم کشیدند!

○

بگیرد لاله و گل رنگ و بویم
درونِ سینه ام مرد آرزویم
غمِ پنہاں بحرف اندر نگنجد
اگر گنجد چه گویم با که گویم!

○

من اندر مشرق و مغرب غریبم
کہ از یارانِ محرم بے نصیبم
غمِ خود را بگویم با دلِ خویش
چہ معصومانہ غربت را فریبم!

○

طلسمِ علمِ حاضر را شکستم
ربودم دانہ و دامش گسستم
خدا داند کہ مانندِ براہیم
بہ نارِ او چہ بے پروا نشستم!

بچشمِ من نگہ آوردۂ تست
فروغِ لا الٰہ آوردۂ تست
دو چارم کن بہ صبحِ "من رآنی"
شبم را تابِ مہ آوردۂ تست!

بچو خود را در کنارِ خود کشیدم
بہ نورِ تو مقامِ خویش دیدم!
دریں دیر از نوائے صبحگاہی
جہانِ عشق و مستی آفریدم!

اشارات: من رآنی، تلمیح ہے حدیثِ مشہور "من رآنی فقد رأ اللہ" کی طرف یعنی جس نے مجھے دیکھا خدا کو دیکھا۔

○

دریں عالم بہشتِ خرّمے ہست

بشاخِ او ز اشکِ من نمے ہست

نصیبِ او ہنوز آں ہاؤ ہو نیست

کہ او در انتظارِ آدمے ہست

○

بدہ او را جوانِ پاکبازے

سرورش از شرابِ خانہ سازے

قوی بازوئے او مانندِ حیدرؓ

دلِ او از دو گیتی بے نیازے

بیا ساقی بگرداں جامِ مے را
ز مے سوزندہ تر کن سوزِ نے را
دگر آں دل بنہ در سینۂ من
کہ پیچم پنجۂ کاؤس و کے را!

جہاں از عشق و عشق از سینۂ تست
سرورش از مۓ دیرینۂ تست
جز ایں چیزے نمیدانم ز جبریل
کہ او یک جوہر از آئینۂ تست!

مرا این سوز از فیضِ دمِ تست
بتاکم موجِ مے از زمزمِ تست
خجل مُلکِ جم از درویشیِ من
کہ دل در سینۂ من محرمِ تست!

دریں بتخانہ دل باکس نہ بستم
ولیکن از مقامِ خود گسستم
زمن امروز می خواہد سجودے
خداوندے کہ دی اورا شکستم!

○

دمید آں لالہ از مشتِ غبارم
کہ خونش می تراود از کنارم
قبولش کن ز راہِ دل نوازی
کہ من غیر از دلے چیزے ندارم!

○

حضورِ ملّتِ بیضا تپیدم
نوائے دلگدازے آفریدم
ادب گوید سخن را مختصر گوے
تپیدم، آفریدم، آرمیدم!

○

بصدقِ فطرتِ رندانۂ من
بسوزِ آہِ بیتابانۂ من
بدہ آں خاک را ابرِ بہارے
کہ در آغوشش گیرد دانۂ من!

○

دلے بر کف نہادم دلبرے نیست
متاعے داشتم غارتگرے نیست
درونِ سینۂ من منزلے گیر
مسلمانے ز من تنہا ترے نیست!

چو رومی در حرم دادم اذان من
ازو آموختم اسرارِ جان من
به دورِ فتنهٔ عصرِ کهن او
به دورِ فتنهٔ عصرِ روان من!

گلستانے ز خاکِ من برانگیز
نمِ چشمم بخونِ لاله آمیز
اگر شایاں نیم تیغِ علیؓ را
نگاہے دہ چو شمشیرِ علیؓ تیز!

○

مسلماں تا بساحل آرمید است
خجل از بحر و از خود ناامید است
جز ایں مردِ فقیرے دردمندے
جراحت ہائے پنہانش کہ دید است؟

○

کہ گفت او را کہ آید بوئے یارے؟
کہ داد او را امیدِ نو بہارے؟
چو آں سوزِ کہن رفت از دمِ او
کہ زد بر نیستانِ او شرارے؟

زبحرِ خود بجوے من گہر دہ
متاعِ من بجوہ و دشت در دہ
دلم بکشو و ازاں طوفاں کہ دادی
مرا شورے ز طوفانے دگر دہ!

بجلوت نے نوازی ہائے من بیں
بخلوت خود گدازی ہائے من بیں
گرفتم نکتۂ فقر از نیاگاں
زسلطاں بے نیازی ہائے من بیں!

بہر حالے کہ بودم خوش سرودم
نقاب از روئے ہر معنی کشودم
مپرس از اضطرابِ من کہ با دوست
دمے بودم دمے دیگر نبودم!

شریکِ درد و سوزِ لالہ بودم
ضمیرِ زندگی را وا نمودم
ندانم با کہ گفتم نکتۂ شوق
کہ تنہا بودم و تنہا سرودم

بنورِ تو برافروزم نگہ را
کہ بینم اندرونِ مہر و مہ را
چو می گویم مسلمانم بلرزم
کہ دانم مشکلاتِ لا الٰہ را

بجوئے تو گدازِ یک نوا بس
مرا ایں ابتدا ایں انتہا بس
خرابِ جرأتِ آں رندِ پاکم
خدا را گفت ما را مصطفیٰ بس

۱۲

زشوق آموختم آں ہاؤ ہوئے
کہ از سنگے کشاید آب جوئے

ہمیں یک آرزو دارم کہ جاوید
زعشقِ تو بگیرد رنگ و بوئے

○

یکے بنگر فرنگی کج کلاہاں
تو گوئی آفتابانند و ماہاں

جوانِ سادۂ من گرم خون است
نگہدارش ازیں کافر نگاہاں

○

بدہ دستے ز پا افتادگاں را
بہ عبید اللہؒ دل ناداگاں را
ازاں آتش کہ جانِ من برافروخت
نصیبے دہ مسلماں زادگاں را

۱۳

تو ہم آں مے بگیر از ساغرِ دوست
کہ باشی تا ابد اندر برِ دوست

سجودے نیست اے عبد العزیز ایں
بروبم از مژہ خاکِ درِ دوست

تو سلطانِ حجازی من فقیرم
ولے در کشورِ معنی امیرم
جہانے کو ز تخمِ لا الٰہ رُست
بیا بنگر بآغوشِ ضمیرم

سراپا دردِ درماں ناپذیرم
نہ پنداری زبون و زار و پیرم
ہنوزم در کمانے میتواں راند
ز کیشِ ملتے افتادہ تیرم!

بیا با ہم در آویزیم و رقصیم
ز گیتی دل برانگیزیم و رقصیم
یکے اندر حریم کوچہ دوست
ز چشماں اشک خوں ریزیم و رقصیم

ترا اندر بیاباں نے مقام است
کہ شانش چوں سحر آئینہ فام است
بہر جائے کہ خواہی خیمہ گستر
طناب از دیگراں جستن حرام است

مسلمانیم و آزاد از مکانیم
برون از حلقۂ نُہ آسمانیم
بما آموختند آن سجدہ کز وے
بہائے ہر خداوندے بدانیم

ز افرنگی صنم بیگانہ تر شو
کہ پیمانش نمی ارزد بیک جَو
نگاہے وام کن از چشمِ فاروق
قدم بیباک نہ در عالمِ نو

حضورِ ملّت

مجو از من کلامِ عارفانہ
کہ من دارم سرشتِ عاشقانہ
سرشکِ لالہ گوں را اندریں باغ
بیفشانم چو شبنم دانہ دانہ!

حضورِ ملّت

۱

بحق دل بند و راهِ مصطفیٰ رو

بمنزل کوش مانندِ مهِ نو
درین نیلی فضا هر دم فزون شو
مقامِ خویش اگر خواهی درین دیر
بحق دل بند و راهِ مصطفیٰ رو!

چو موج از بحر خود بالیده ام من
بخود مثلِ گہر پیچیده ام من
ازاں نمرود با من سرگران است
بہ تعمیرِ حرم کوشیده ام من

بیا ساقی بگرداں ساتگیں را
بیفشاں بر دو گیتی آستیں را
حقیقت را بہ رندے فاش کردند
کہ ملّا کم شناسد رمزِ دیں را

○

بیا ساقی نقاب از رخ برافگن
چکید از چشمِ من خونِ دلِ من
بہ آں لحنے کہ نے شرقی نہ غربی است
نوائے از مقامِ لَا تَخَفْ زن

○

برون از سینہ کش تکبیرِ خود را
بخاکِ خویش زن اکسیرِ خود را
خودی را گیر و محکم گیر و خوش زی
مدہ در دستِ کس تقدیرِ خود را

○ اشارات: لَا تَخَفْ، تلمیح بآیۂ قرآنی، لَا تَخَفْ اِنَّکَ اَنْتَ الْاَعْلٰی

مسلماں از خودی مردِ تمام است
بخاکش تا خودی میرد غلام است
اگر خود را متاعِ خویش دانی
نگہ را جز بخود بستن حرام است

مسلماناں کہ خود را فاش دیدند
بہر دریا چو گوہر آرمیدند
اگر از خود رمیدند اندریں دیر
بجانِ تو کہ مرگِ خود خریدند

کشودم پردہ را از روئے تقدیر
مشو نومید و راہِ مصطفیٰ گیر
اگر باور نداری آنچہ گفتم
ز دیں بگریز و مرگِ کافرے میر!

بہ ترکاں بستہ درہا را کشادند
بنائے مصریاں محکم نہادند
تو ہم دستے بدامانِ خودی زن
کہ بے او ملک و دیں کس را ندادند!

○

ہر آں قومے کہ می ریزد بہارش
نسازد جز بہ بوہائے رمیدہ
ز خاکش لالہ می روید و لیکن
قبائے دارد از رنگِ پریدہ

○

خدا آں ملتے را سروری داد
کہ تقدیرش بدستِ خویش بنوشت
بہ آں ملت سروکارے ندارد
کہ دہقانش برائے دیگراں کشت

ز رازی حکمتِ قرآن بیاموز
چراغے از چراغِ او برافروز
ولے این نکته را از من فراگیر
که نتوان زیستن بے مستی و سوز

۲

خودی

کسے کو بر خودی زد لا اِلٰہ را
ز خاکِ مردہ رویاند نگہ را
مدہ از دست دامانِ چنین مرد
کہ دیدم در کمندش مہر و مہ را

تو اے نادان دلِ آگاہ دریاب
بخود مثلِ نیاگاں راہ دریاب
چساں مومن کند پوشیدہ را فاش
ز لا موجود الا اللہ دریاب

دلِ تو داغِ پنہانے ندارد
تب و تابِ مسلمانے ندارد
خیابانِ خودی را دادہ آب
ازاں دریا کہ طوفانے ندارد

۳

انا الحق

انا الحق جز مقامِ کبریا نیست
سزائے او چلیپا ہست یا نیست؟
اگر فردے بگوید سرزنش بہ
اگر قومے بگوید ناروا نیست!

بہ آں ملت انا الحق سازگار است
کہ از خونش نمِ ہر شاخسار است
نہاں اندر جلالِ او جمالے
کہ او را نہ سپہر آئینہ دار است!

○

میانِ امتان والا مقام است
کہ آں امت دو گیتی را امام است
نیاساید ز کارِ آفرینش
کہ خواب و خستگی بر وے حرام است!

○

وجودش شعلہ از سوزِ درون است
چو خس او را جہانِ چند و چون است
کند شرحِ انا الحق ہمتِ او
پئے ہر کن کہ می گوید یکون است

○ اشارات: خواب — تلمیح بآیۂ قرآنی: لَا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَّلَا نَوْمٌ ط
خستگی — = = : وَمَا مَسَّنَا مِن لُّغُوبٍ ○

پرو در وسعتِ گردوں یگانہ
نگاہِ او بہ شاخِ آشیانہ
مہ و انجم گرفتارِ کمندش
بدستِ اوست تقدیرِ زمانہ

بباغاں عندلیبے خوش صفیرے
براغاں جرّہ بازے زودگیرے
امیرِ او بسلطانی فقیرے
فقیرِ او بہ درویشی امیرے

بجامِ نو کہن مے از سبو ریز
فروغِ خویش را بر کاخ و کو ریز
اگر خواہی ثمر از شاخِ منصور
بہ دل لَا غَالِبَ اِلَّا اللّٰہ فرو ریز

۴

صوفی و مُلّا

گرفتم حضرتِ مُلّا ترش روست
نگاہش مغز را نشناسد از پوست
اگر با این مسلمانی کہ دارم
مرا از کعبہ می راند حق اوست

○

فرنگی صید بست از کعبہ و دیر
صدا از خانقاہاں رفت "لا غیر"
حکایت پیشِ ملا باز گفتم
دعا فرمود "یا رب عاقبت خیر!"

○

بہ بندِ صوفی و ملا اسیری
حیات از حکمتِ قرآں نگیری
بہ آیاتش ترا کارے جز این نیست
کہ از یٰسینِ او آساں بمیری

ز قرآں پیشِ خود آئینہ آویز
دگرگوں گشتۂ از خویش بگریز
ترازوئے بنہ کردارِ خود را
قیامت ہائے پیشیں را برانگیز

ز من بر صوفی و مُلّا سلامے
کہ پیغامِ خدا گفتند ما را
ولے تاویلِ شاں در حیرت انداخت
خدا و جبرئیل و مصطفیٰ را

زدوزخ واعظِ کافر گرے گفت
حدیثے خوشتر از وے کافرے گفت
نداند آں غلام احوالِ خود را
کہ دوزخ را مقامِ دیگرے گفت!

مریدے خود شناسے پختہ کارے
بہ پیرے گفت حرفِ نیش دارے
بمرگِ ناتمامے جاں سپردن
گرفتن روزی از خاکِ مزارے!

پسر را گفت پیرے خرقہ بازے
ترا این نکتہ باید حرزِ جاں کرد
بہ نمرودانِ این دور آشنا باش
ز فیضِ شاں براہیمی تواں کرد

۵

رومی

بکامِ خود دگر آں کہنہ مے ریز
کہ با جامش نیرزد ملکِ پرویز
ز اشعارِ جلال الدین رومی
بہ دیوارِ حریمِ دل بیاویز

○

بگیر از ساغرش آں لالہ رنگے
کہ تاثیرش دہد لعلے بہ سنگے
غزالے را دلِ شیرے بہ بخشد
بشوید داغ از پشتِ پلنگے!

○

نصیبے بردم از تاب و تبِ او
شبم مانندِ روز از کوکبِ او
غزالے در بیابانِ حرم بیں
کہ ریزد خندۂ شیر از لبِ او

سراپا درد و سوزِ آشنائی
وصالِ او زبان دانِ جدائی
جمالِ عشق گیرد از نئے او
نصیبے از جلالِ کبریائی

گره از کارِ این ناکاره وا کرد
غبارِ رهگذر را کیمیا کرد
نئے آن نے نوازے پاکبازے
مرا با عشق و مستی آشنا کرد

○

بروئے من درِ دل باز کردند
ز خاکِ من جہانے ساز کردند
ز فیضِ او گرفتم اعتبارے
کہ با من ماہ و انجم ساز کردند

○

خیالش با مہ و انجم نشیند
نگاہش آں سوئے پرویں بہ بیند
دلِ بیتابِ خود را پیشِ او نہ
دمِ او رعشہ از سیماب چیند

○

ز رومی گیر اسرارِ فقیری
کہ آں فقر است محسودِ امیری
حذر زاں فقر و درویشی کہ از وے
رسیدی بر مقامِ سربزیری

○

خودی تا گشت مہجورِ خدائی
بہ فقر آموخت آدابِ گدائی
ز چشمِ مستِ رومی وام کردم
سرورے از مقامِ کبریائی

مے روشن ز تاکِ من فرو ریخت
خوشا مردے کہ در دامانم آویخت
نصیب از آتشے دارم کہ اول
سنائی از دلِ رومی برانگیخت

۶

پیامِ فاروقؓ

تو اے بادِ بیاباں از عرب خیز
ز نیلِ مصریاں موجے برانگیز
بگو فاروقؓ را پیامِ فاروقؓ
کہ خود در فقر و سلطانی بیامیز!

○

خلافت، فقر با تاج و سریرست
نہے دولت کہ پایان ناپذیر است
جوان بختا! مدہ از دست این فقر
کہ بے او پادشاہی زود میر است!

○

جوان مردے کہ خود را فاش بیند
جہان کہنہ را باز آفریند
ہزاران انجمن اندر طوافش
کہ او با خویشتن خلوت گزیند

به روئے عقل و دل بکشائے هر در
بگیر از پیرِ میخانه ساغر
دراں کوش از نیازِ سینه پرور
که دامن پاک داری آستیں تر

○

خنک آں ملتے بر خود رسیده
ز دردِ جستجو نا آرمیده
درخشد از تهِ ایں نیلگوں چرخ
چو تیغے از میاں بیروں کشیده

اشارات: دراں کوش الخ، حضرت امیر خسرو رح کا شعر ہے۔

چہ خوش زد تُرکِ ملّاحے سرودے
رخِ او احمرے چشمش کبودے
بدریا گر گرہ افتد بہ کارم
بجز طوفاں نمیخواہم کشودے

جہانگیری بخاکِ ما سرشتند
امامت در جبینِ ما نوشتند
درونِ خویش بنگر آں جہاں را
کہ تخمش در دلِ فاروقؓ کشتند

کسے کو داند اسرارِ یقیں را
یکے بیں می کند چشمِ دو بیں را
بیا میزند چوں نورِ دو قندیل
میندیش افتراقِ ملک و دیں را

مسلمانے کہ خود را امتحاں کرد
غبارِ راہِ خود را آسماں کرد
شرارِ شوق اگر داری نگہدار
کہ با وے آفتابی میتواں کرد

شعرائے عرب

بگو از من نواخوانِ عرب را
بہائے کم نہادم لعلِ لب را
ازاں نورے کہ از قرآں گرفتم
سحر کردم صد و سی سالہ شب را

○

بجانہا آفریدم ہائے و ہو را
کفِ خاکے شمردم کاخ و کو را
شود روزے حریفِ بحرِ پرشور
ز آشوبے کہ دادم آبجو را!

○

تو ہم بگذار آں صورت نگاری
مجو غیر از ضمیرِ خویش یاری
بباغِ ما بر آوردی پر و بال
مسلماں را بدہ سوزے کہ داری!

○

بخاکِ ما دلے، در دل غمے ہست
ہنوز ایں کہنہ شاخے را نمے ہست
بہ افسونِ ہنر آں چشمہ بکشائے
درونِ ہر مسلماں زمزمے ہست!

○

مسلماں بندۂ مولا صفات است
دلِ او سرّے از اسرارِ ذات است
جمالش جز بہ نورِ حق نہ بینی
کہ اصلش در ضمیرِ کائنات است!

○

بدہ با خاکِ او آں سوز و تابے
کہ زاید از شبِ او آفتابے
نوا آں زن کہ از فیضِ تو او را
دگر بخشند ذوقِ انقلابے!

مسلمانی غمِ دل در خریدن
چو سیماب از تپِ یاراں تپیدن
حضورِ ملت از خود در گذشتن
دگر بانگِ انا الملت کشیدن

کسے کو فاش دید اسرارِ جاں را
نہ بیند جز بچشمِ خود جہاں را
نوائے آفریں در سینۂ خویش
بہارے میتواں کردن خزاں را

نگہدار آں چہ در آب و گلِ تست
سرور و سوز و مستی حاصلِ تست
تہی دیدم سبوئے این و آں را
مئے باقی بہ مینائے دلِ تست

شب ایں کوہ و دشتِ سینہ تابے
نہ در وے مرغکے نے موجِ آبے
نگردد روشن از قندیلِ رہباں
تو میدانی کہ باید آفتابے!

نکو میخواں خطِ سیمائے خود را
بدست آور رگِ فردائے خود را

چو من پا در بیابانِ حرم نہ
کہ بینی اندرو پہنائے خود را

۸

اے فرزندِ صحرا

سحرگاہاں کہ روشن شد در و دشت
صدا زد مرغے از شاخِ نخیلے

فرو ہل خیمہ اے فرزندِ صحرا
کہ نتواں زیست بے ذوقِ رحیلے

عرب را حق دلیلِ کاروان کرد
که او با فقرِ خود را امتحان کرد
اگر فقرِ تهی دستان غیور است
جهانے را تہ و بالا تواں کرد

○

دراں شب ها خروشِ صبحِ فرداست
که روشن از تجلّی هائے سیناست
تن و جاں محکم از بادِ در و دشت
طلوعِ اُمّتاں از کوه و صحراست!

تو چہ دانی کہ دریں گرد سوارے باشد

دگر آئینِ تسلیم و رضا گیر
طریقِ صدق و اخلاص و وفا گیر
مگو شعرم چنیں است و چناں نیست
جنونِ زیرکے از من فرا گیر

○

چمن ہا زاں جنوں ویرانہ گردد
کہ از ہنگامہ ہا بیگانہ گردد
ازاں ہوئے کہ افگندم دریں شہر
جنوں ماند ولے فرزانہ گردد

○

نخستیں لالۂ صبحِ بہارم
پیاپے سوزم از داغے کہ دارم
بچشمِ کم مبیں تنہائیم را
کہ من صد کارواں گُل در کنارم

○

پریشانم چو گردِ رہ گذارے
کہ بر دوشِ ہوا گیرد قرارے
خوشا بختے و خرّم روزگارے
کہ بیروں آید از من شہسوارے!

خوش آں قومے پریشاں روزگارے
کہ زاید از ضمیرش پختہ کارے
نمودش سرّے از اسرارِ غیب است
ز ہر گردے بروں ناید سوارے!

بہ بحرِ خویش چوں موجے تپیدم
تپیدم تا بطوفانے رسیدم
دگر رنگے ازیں خوشتر ندیدم
بخونِ خویش تصویرش کشیدم!

نگاہش پر کند خالی سبوہا
دواند مے بتاکِ آرزوہا
ز طوفانے کہ بخشد رائگانی
حریفِ بحر گردد آبجوہا!

چو برگیرد زمامِ کارواں را
دہد ذوقِ تجلی ہر نہاں را
کند افلاکیاں را آنچناں فاش
تہِ پا می کشد نہ آسماں را

○

مبارکباد کن آں پاک جاں را
کہ زاید آں مہیر کارواں را
ز آغوشِ چنیں فرخندہ مادر
خجالت می دہم حورِ جناں را!

○

دل اندر سینہ گوید دلبرے ہست
متاعے آفریں غارتگرے ہست
بگوشم آمد از گردوں دمِ مرگ
شگوفہ چوں فرو ریزد برے ہست ؎

؎ اشارات: شگوفہ چوں الخ۔ یہ مصرع غالباً لطف اللہ آذر کا ہے۔

خلافت و ملوکیت

عرب خود را بہ نورِ مصطفےٰ سوخت
چراغِ مردۂ مشرق بر افروخت
ولیکن آں خلافت راہ گم کرد
کہ اول مومناں را شاہی آموخت!

○

خلافت بر مقامِ ما گواہی است
حرام است آنچہ بر ما پادشاہی است
ملوکیت ہمہ مکر است و نیرنگ
خلافت حفظِ ناموسِ الٰہی است!

درافتد با ملوکیت کلیمی
فقیری بی کلاهی بی گلیمی
گهی باشد که بازی های تقدیر
بگیرد کارِ صرصر از نسیمی!

○

هنوز اندر جهان آدم غلام است
نظامش خام و کارش ناتمام است
غلامِ فقرِ آن گیتی پناهم
که در دینش ملوکیت حرام است

محبت از نگاهش پایدار است
سلوکش عشق و مستی را عیار است
مقامش عبدهٔ آمد ولیکن
جهانِ شوق را پروردگار است

۱۱

ترک عثمانی

بملکِ خویش عثمانی امیر است
دلش آگاه و چشمِ او بصیر است
نه پنداری که رست از بندِ افرنگ
هنوز اندر طلسمِ او اسیر است

خنک مردان که سحرِ او شکستند
به پیمانِ فرنگی دل نه بستند
مشو نومید و با خود آشنا باش
که مردان پیش ازین بودند و هستند

به ترکان آرزوئے تازہ دادند
بنائے کارِ شاں دیگر نہادند
ولیکن کو مسلمانے کہ بیند
نقاب از روئے تقدیرے کشادند

۱۲
دختران ملت

بهل اے دخترک ایں دلبری ہا
مسلماں را نہ زیبد کافری ہا
منہ دل بر جمالِ غازہ پرورد
بیاموز از نگہ غارت گری ہا

○

نگاہِ تست شمشیرِ خداداد
بزخمش جانِ ما را حق بما داد
دلِ کامل عیار آں پاک جاں برد
کہ تیغِ خویش را آب از حیا داد

ضمیرِ عصرِ حاضر بے نقاب است
کشادش در نمودِ رنگ و آب است
جہانتابی ز نورِ حق بیاموز
کہ او با صد تجلّی در حجاب است

جہاں را محکمی از اُمّہات است
نہادِ شاں امینِ ممکنات است
اگر این نکتہ را قومے نداند
نظامِ کاروبارش بے ثبات است

○

مرا داد ایں خرد پرور جنونے
نگاہِ مادرِ پاک اندرونے
ز مکتب چشم و دل نتواں گرفتن
کہ مکتب نیست جز سحر و فسونے!

○

خنک آں ملّتے کز وارداتش
قیامت ہا بہ بیند کائناتش
چہ پیش آید چہ پیش افتاد او را
تواں دید از جبینِ اُمّہاتش

○

اگر پندے ز درویشے پذیری
ہزار امت بمیرد تو نہ میری
بتولؓ باش و پنہاں شو ازیں عصر
کہ در آغوش شبیرؓ بگیری

○

ز شامِ ما برون آور سحر را
بہ قرآں باز خواں اہلِ نظر را
تو میدانی کہ سوزِ قرأتِ تو
دگرگوں کرد تقدیرِ عمرؓ را ○

○ اشارات: حضرت عمرؓ کے اسلام لانے کے واقعہ کی طرف اشارہ ہے۔

۱۳

عصر حاضر

چه عصر است این که دین فریادی او ست

هزاران بند در آزادی او ست

ز روی آدمیت رنگ و نم برد

غلط نقشی که از بهزادی او ست

○

نگاهش نقشبند کافری ها

کمال صنعت آذری ها

حذر از حلقهٔ بازارگاهش

قمار است این همه سوداگری ها!

جوانان را بد آموز است این عصر
شبِ ابلیس را روز است این عصر
بدامانش مثالِ شعله پیچم
کہ بے نور است و بے سوز است این عصر!

مسلمان فقر و سلطانی بہم کرد
ضمیرش باقی و فانی بہم کرد
ولیکن الاماں از عصرِ حاضر
کہ سلطانی بہ شیطانی بہم کرد

چہ گویم رقصِ تو چون است و چون نیست
حشیش است این نشاطِ اندرون نیست!
بہ تقلیدِ فرنگی پائے کوبی
بہ رگہائے تو آں طغیانِ خون نیست!

١٤

برہمن

درِ صد فتنہ را بر خود کشادی
دو گامے رفتی و از پا فتادی
برہمن از بتاں طاقِ خود آراست
تو قرآں را سرِ طاقے نہادی!

برہمن را نگویم ہیچ کارہ
کند سنگِ گراں را پارہ پارہ
نباید جز بہ زورِ دست و بازو
خدائے را تراشیدن ز خارہ!

نگہ دارد برہمن کارِ خود را
نمیگوید بہ کس اسرارِ خود را
بمن گوید کہ از تسبیح بگذر
بدوشِ خود برد زنّارِ خود را!

برہمن گفت برخیز از در غیر
ز یاران وطن ناید بجز خیر!
بیک مسجد دو مُلّا می نگنجد
ز افسونِ بتاں گنجد بیک دیر!

۱۵
تعلیم

تب و تابے کہ باشد جاودانہ
سمندِ زندگی را تازیانہ
بہ فرزنداں بیاموز ایں تب و تاب
کتاب و مکتب افسون و فسانہ!

○

زعلمِ چارہ سازے بے گدازے
بسے خوشتر نگاہِ پاکبازے
نکوتر از نگاہِ پاکبازے
دلے از ہر دو عالم بے نیازے

○

بہ آں مومن خدا کارے ندارد
کہ در تن جانِ بیدارے ندارد
ازاں از مکتبِ یاراں گریزم
جوانے خود نگہدارے ندارد

زمن گیر این کہ مردے کور چشمے
ز بینائے غلط بینے نکوتر
زمن گیر این کہ نادانے نکوکیش
ز دانشمندِ بے دینے نکوتر!

ازان فکرِ فلک پیما چہ حاصل
کہ گردِ ثابت و سیّارہ گردد
مثالِ پارۂ ابرے کہ از باد
بہ پہنائے فضا آوارہ گردد

ادب پیرایۂ نادان و داناست
خوش آں کو از ادب خود را بیاراست
ندارم آں مسلماں زادہ را دوست
کہ در دانش فزود و در ادب کاست!

ترا نومیدی از طفلاں روا نیست
چہ پروا گر دماغِ شاں رسا نیست
بگو اے شیخِ مکتب گر بدانی
کہ دل در سینۂ شاں ہست یا نیست!

بہ پورِ خویش دین و دانش آموز
کہ تابد چوں مہ و انجم نگینش
بدستِ او اگر دادی ہنر را
یدِ بیضا است اندر آستینش!

نوا از سینۂ مرغِ چمن برد
ز خونِ لالہ آں سوزِ کہن برد
بایں مکتب بایں دانش چہ نازی
کہ ناں در کف نداد و جاں ز تن برد

خدایا وقتِ آں درویش خوش باد
کہ دلہا از دمش چوں غنچہ بکشاد
بہ طفلِ مکتبِ ما ایں دعا گفت
پئے نانے بہ بندِ کس میفتاد!

کسے کو لاالٰہ را در گرہ بست
ز بندِ مکتب و ملّا بروں جست
باں دین و بہ آں دانش مپرداز
کہ از ما می برد چشم و دل و دست

چو می بینی کہ رہزن کارواں کُشت
چہ پرسی کاروانے را چساں کُشت
مباش ایمن ازاں علمے کہ خوانی
کہ ازوے روحِ قومے میتواں کُشت

جوانے خوش گلے رنگیں کلاہے
نگاہِ او چو شیراں بے پناہے
بہ مکتب علمِ ملتیی را بیاموخت
میسر نایدش برگِ گیاہے!

شتر را بچۂ او گفت در دشت
نمی بینم خدائے چار سو را
پدر گفت اے پسر چوں پا بلغزد
شتر ہم خویش را بیند ہم او را

۱۶
تلاشِ رزق

پریدن از سرِ بامے ببامے
نہ بخشد جرہ بازاں را مقامے
زنخچیرے کہ جز مشتِ پرے نیست
ہماں بہتر کہ میری در کنامے

اشارات: شتر را الخ، تلمیح ہے عربی ضرب المثل کی طرف الجمل لا یعرف الحق الا عند الزلق یعنی اونٹ خدا کو نہیں پہچانتا جب تک اس کا پاؤں نہ پھسلے۔
کنام، باز کا گھونسلا۔

نگر خود را بچشمِ محرمانه
نگاهِ ماست ما را تازیانه

تلاشِ رزق ازاں دادند ما را
کہ باشد پر کشودن را بہانہ

۱۷
نہنگ با بچۂ خویش

نہنگے بچۂ خود را چہ خوش گفت
بہ دینِ ما حرام آمد کرانہ

بہ موج آویز و از ساحل بپرہیز
ہمہ دریاست ما را آشیانہ

تو در دریا نہ او در برِ تست
بہ طوفاں در فتادن جوہرِ تست
چو یک دم از تلاطم ہا بیاسود
ہمیں دریائے تو غارتگرِ تست!

۱۸

خاتمہ

نہ از ساقی نہ از پیمانہ گفتم
حدیثِ عشق بیباکانہ گفتم
شنیدم آنچہ از پاکانِ امّت
ترا با شوخیٔ رندانہ گفتم

بخود باز آ و دامانِ دلی گیر
درونِ سینۂ خود منزلی گیر
بدہ این کشت را خونابۂ خویش
فشانم دانہ من تو حاصلی گیر!

حرم جز قبلۂ قلب و نظر نیست
طوافِ او طوافِ بام و در نیست
میانِ ما و بیت اللہ رمزیست
کہ جبریلِ امین را ہم خبر نیست!

حضورِ عالمِ انسانی
آدمیت احترامِ آدمی
باخبر شو از مقامِ آدمی
جاوید نامہ

حضورِ عالمِ انسانی

تمہید

۱

بیا ساقی بیار آں کہنہ مے را
جوانِ فرو دیں کن پیرِ مے را
نوائے دہ کہ از فیضِ دمِ خویش
چو مشعل بر فروزم چوبِ نے را

○

یکے از حجرۂ خلوت بروں آئے
بباد صبحگاہی سینہ بکشائے
خروشِ ایں مقامِ رنگ و بو را
بقدرِ نالۂ مرغے بیفزائے

۲

زمانہ فتنہ ہا آورد و بگذشت
خساں را در بغل پرورد و بگذشت
دو صد بغداد را چنگیزیِ او
چو گورِ تیرہ بختاں کرد و بگذشت!

بساکس اندہ فردا کشیدند
کہ دی مردند و فردا را ندیدند!

خنک مرداں کہ در دامانِ امروز
ہزاراں تازہ تر ہنگامہ چیدند!

۳

چو بلبل نالۂ زارے نداری
کہ در تن جانِ بیدارے نداری
دریں گلشن کہ گلچینی حلال است
تو زخمے از سرِ خارے نداری!

○ اشارات: اندہ، مخفف ہے اندوہ کا۔
بساکس... الخ، یہ شعر امیر خسروؒ کا ہے۔

○

بیا بر خویشتن پیچیدن بیاموز
بناخن سینه کاویدن بیاموز
اگر خواهی خدا را فاش بینی
خودی را فاش تر دیدن بیاموز

○

گله از سختی ایّام بگذار
که سختی نا کشیده کم عیار است
نمی دانی که آب جویباران
اگر بر سنگ غلطد خوشگوار است

کبوتر بچهٔ خود را چه خوش گفت
که نتوان زیست با خوی حریری
اگر یا هو زنی از مستی شوق
کلہ را از سرِ شاہیں بگیری

فتادی از مقامِ کبریائی
حضورِ دوں نہاداں چہرہ سائی
تو شاہینی ولیکن خویشتن را
نگیری تا بہ دامِ خود نیائی!

○

خوشا روزے کہ خود را باز گیری
ہمیں فقر است کو بخشد امیری
حیاتِ جاوداں اندر یقین است
رہِ تخمین و ظن گیری بمیری!

○

تو ہم مثلِ من از خود در حجابی
خنک روزے کہ خود را باز یابی
مرا کافر کند اندیشۂ رزق
ترا کافر کند علمِ کتابی

چه خوش گفت اشترے با کرهٔ خویش
خنک آں کس که داند کارِ خود را

بگیر از ما کہن صحرا نورداں
به پشتِ خویش بردن بارِ خود را

۲

مرا یاد است از دانائے افرنگ
بسا رازے که از بود و عدم گفت

ولیکن با تو گویم ایں دو حرفے
که با من پیر مردے از عجم گفت

الا اے کشتۂ نامحرمے چند
خریدی از پئے یک دل غمے چند
ز تاویلاتِ ملّایاں نکوتر
نشستن با خود آگاہے دمے چند

۵

وجود است این کہ بینی یا نمود است
حکیمِ ما چہ مشکلہا کشود است
کتابے بر فنِ غوّاص بنوشت
ولیکن در دلِ دریا نبود است

○

به ضربِ تیشه بشکن بیستون را
که فرصت اندک و گردون دو رنگ است
حکیمان را درین اندیشه بگذار
شرر از تیشه خیزد یا ز سنگ است

○

منه از کف چراغِ آرزو را
بدست آور مقامِ ہای و ہو را
مشو در چار سوئے ایں جہاں گم
بخود باز آ و بشکن چار سو را

دلِ دریا سکوں بیگانہ از تست
بہ جنبش گوہرِ یک دانہ از تست
تو اے موجِ اضطرابِ خود نگھدار
کہ دریا را متاعِ خانہ از تست

دو گیتی را بہ خود باید کشیدن
نباید از حضورِ خود رمیدن
بہ نورِ دوش بیں امروزِ خود را
ز دوش امروز را نتواں بریدن

بہار اے لالہ خود را وا نمودی
نقاب از چہرۂ زیبا کشودی
ترا چوں بر دمیدی لالہ گفتند
بشاخ اندر چسان بودی؟ چہ بودی؟

٦

نگرید مرد از رنج و غم و درد
ز دوران کم نشیند بر دلش گرد
قیاس او را مکن از گریۂ خویش
کہ ہست از سوز ہستی گریۂ مرد!

○

نہ پنداری کہ مردِ امتحاں مُرد
نمیرد گرچہ زیرِ آسماں مُرد
ترا شایاں چنیں مرگ است ورنہ
ز ہر مرگے کہ خواہی می تواں مُرد!

○

اگر خاکِ تو از جاں محرمے نیست
بشاخِ تو ہم از نیساں نمے نیست
زغم آزاد شو دم را نگہ دار
کہ اندر سینۂ پُردم غمے نیست!

○

پریشاں ہر دمِ ما از غمے چند
شریکِ ہر غمے نا محرمے چند
ولیکن طرحِ فردائے تواں ریخت
اگر دانی بہائے ایں دمے چند!

○

جوانمردے کہ دل با خویشتن بست
رود در بحر و دریا ایمن از شست
نگہ را جلوہ مستی ہا حلال است
ولے باید نگہ داری دل و دست!

○

ازاں غم ہا دلِ ما دردمند است
کہ اصلِ او ازیں خاکِ نژند است
من و تو زاں غمِ شیریں ندیمیم
کہ اصلِ او ز افکارِ بلند است

○

مگو با من خدائے ما چنیں کرد
کہ شستن می‌تواں از دامنش گرد
تہ و بالا کن ایں عالم کہ در وے
قمارے می برد نامرد از مرد

برون کن کینہ را از سینۂ خویش
کہ دودِ خانہ از روزن برون بہ
زکشتِ دل مدہ کس را خراجے
مشو اے دہ خدا غارت گر دہ

سحر ہا در گریبانِ شبِ اوست
دو گیتی را فروغ از کوکبِ اوست
نشانِ مردِ حق دیگر چہ گویم
چو مرگ آید تبسم بر لبِ اوست

بہ بادِ صبحدم شبنم بنالید
کہ دارم از تو امیدِ نگاہے
دلم افسردہ شد از صحبتِ گُل
چناں بگذر کہ ریزم برگ کاہے!

۸

دل

دل آں بحر است کو ساحل نورزد
نہنگ از ہیبتِ موجش بلرزد
ازاں سیلے کہ صد ہامون بگیرد
فلک با یک حبابِ او نیرزد

دلِ ما آتش و تن موجِ دودش
تپیدن دمبدم سازِ وجودش
بذکرِ نیم شب جمعیتِ او
چو سیمابے کہ بندد چوبِ عودش

زمانہ کارِ او را می برد پیش
کہ مردِ خود نگہدار است درویش
ہمیں فقر است و سلطانی کہ دل را
نگہ داری چو دریا گوہرِ خویش!

نہ نیروئے خودی را آزمودے
نہ بند از دست و پائے خود کشودے
خرد زنجیر بودے آدمی را
اگر در سینۂ او دل نبودے!

تو می گوئی کہ دل از خاک و خون است
گرفتارِ طلسمِ کاف و نون است
دلِ ما گرچہ اندر سینۂ ماست
ولیکن از جہانِ ما برون است

○

جہانِ مہر و مہ زُنّاریِ اوست
کشادِ ہر گرہ از زاریِ اوست!
پیامے دہ زمینِ ہندوستان را
غلام آزاد از بیداریِ اوست!

○

من و تو کشتِ یزدان حاصل است این
عروسِ زندگی را محمل است این
غبارِ راہ شد دانائے اسرار
نہ پنداری کہ عقل است این دل است این!

گہے جویندۂ حسنِ غریبے
گہے خطیبے با منبرِ آوازِ صلیبے!
گہے سلطانِ با خیل و سپاہے
ولے از دولتِ خود بے نصیبے!

جہانِ دل جہانِ رنگ و بو نیست
درو پست و بلند و کاخ و کو نیست
زمین و آسمان و چارسو نیست
دریں عالم بجز اللہ ہو نیست!

نگہ دید و خرد پیمانہ آورد
کہ پیماید جہانِ چار سو را
مے آشامے کہ دل گویند نامش
بخویش اندر کشید ایں رنگ و بو را

محبت چیست؟ تاثیرِ نگاہیست
چہ شیریں زخمے از تیرِ نگاہیست
بصیدِ دل روی؟ ترکش بینداز
کہ ایں نخچیر نخچیرِ نگاہیست

۹
خودی

خودی روشن ز نورِ کبریائی است
رسائی ہائے او از نارسائی است
جدائی از مقاماتِ وصالش
وصالش از مقاماتِ جدائی است!

○

چو قومے در گذشت از گفتگوہا
ز خاکِ او بروید آرزوہا
خودی از آرزو شمشیر گردد
دمِ او رنگ ہا بردوز بوہا!

○

خودی را از وجودِ حق وجودے
خودی را از نمودِ حق نمودے
نمیدانم کہ این تابندہ گوہر
کجا بودے اگر دریا نبودے!

○

دلے چون صحبتِ گِل می پذیرد
ہماندم لذتِ خواہش بگیرد
شود بیدار چون مَن آفریند
چو مَن محکومِ تن گردد بمیرد

○

وصالِ ما وصال اندر فراق است
کشودِ این گره غیر از نظر نیست
گهر گم گشتۂ آغوشِ دریا ست
ولیکن آبِ بحر آبِ گہر نیست!

○

کفِ خاکے کہ دارم از درِ اوست
گل و ریحانم از ابرِ ترِ اوست
نہ "من" را می شناسم من نہ "او" را
ولے دانم کہ "من" اندر برِ اوست

جبر و اختیار

بیقین دانم که روزے حضرتِ او
ترازوئے نہد ایں کاخ و کو را
ازاں ترسم که فردائے قیامت
نہ مارا سازگار آید نہ او را!

○

بہ روما گفت با من راہبِ پیر
که دارم نکتہ از من فراگیر
کند ہر قوم پیدا مرگِ خود را
ترا تقدیر و ما را گشت تدبیر!

موت

شنیدم مرگ با یزداں چنیں گفت
چہ بے نم چشم آں کز گل بزاید
چو جانِ او بگیرم شرمسارم
ولے او را ز مردن عار ناید!

○

شباش دہ کہ میرِ شش جہات است
بدستِ او زمامِ کائنات است!
نگردد شرمسار از خواری مرگ
کہ نامحرم ز ناموسِ حیات است!

۱۲
بگو ابلیس را

بگو ابلیس را از من پیامے
تپیدن تا کجا در زیرِ دامے
مرا ایں خاکدانے خوش نیاید
کہ صبحش نیست جز تمہیدِ شامے

○

جہاں تا از عدم بیروں کشیدند
ضمیرش سرد و بے ہنگامہ دیدند
بغیر از جانِ ما سوزے کجا بود
ترا از آتشِ ما آفریدند

○

جدائی شوق را روشن بصر کرد
جدائی شوق را جوینده تر کرد
نمیدانم که احوالِ تو چون است
مرا این آب و گل از من خبر کرد

○

ترا از آستانِ خود براندند
رجیم و کافر و طاغوت خواندند
من از صبحِ ازل در پیچ و تابم
ازان خارے کہ اندر دل نشاندند

تو می دانی صواب و ناصوابم
نروید دانه از کشتِ خرابم
نکردی سجده و از دردمندی
بخود گیری گناهِ بے حسابم!

بیا تا نرد را شاهانه بازیم
جهانِ چارسو را در گدازیم
بافسونِ هنر از برگِ کاهش
بہشتے این سوئے گردوں بسازیم

ابلیس خاکی و ابلیس ناری

فسادِ عصرِ حاضر آشکار است
سپہر از زشتیِ او شرمسار است
اگر پیدا کنی ذوقِ نگاہے
دو صد شیطاں ترا خدمتگزار است!

○

بہ ہر کو رہزنانِ چشم و گوش اند
کہ دُزدِ تاراجِ دل ہا سخت کوش اند
گراں قیمت گناہے با بشیرے!
کہ ایں سوداگراں ارزاں فروش اند!

○

چه شیطانی خرامش واژگونی
کند چشم ترا کور از فسونی
من او را مرده شیطانی شمارم
که گیرد چون تو نخچیر زبونی!

○

چه زهرابی که در پیمانهٔ اوست
کشد جان را و تن بیگانهٔ اوست
تو بینی حلقهٔ دامی که پیداست
نه آن دامی که اندر دانهٔ اوست!

بشر تا از مقامِ خود فتاد است
بقدرِ مشکلی او را کشاد است
گنہ ہم می شود بے لذتِ سرد
اگر ابلیسِ تو خاکی نہاد است

مشو نخچیرِ ابلیسانِ ایں عصر
خساں را غمزۂ شاں سازگار است
اصیلاں را ہماں ابلیسِ خوشتر
کہ یزداں دیدہ و کامل عیار است!

حریفِ ضربِ او مردِ تمام است
که آں آتش نسب را انتقام است
نه هر خاکی سزاوارِ تیغِ او است
که صیدِ لاغرے بر وے حرام است

ز فهمِ دوں نهاداں گرچه دور است
ولے ایں نکته را گفتن ضرور است
به ایں نوزاده ابلیساں نسازد
گنهگارے که طبعِ او غیور است!

بہ یارانِ طریق

بیا تا کارِ این امّت بسازیم
قمارِ زندگی مردانہ بازیم!
چنان نالیم اندر مسجدِ شہر
کہ دل در سینۂ مُلّا گدازیم!

به یارانِ طریق

۱

قلندر جرّه بازِ آسمانها
به بالِ او سبک گردد گرانها
فضایِ نیلگون نخچیرگاهش
نمیگردد بگردِ آشیانها!

ز جانم نعرهٔ اللہ ھو ریخت
چو گرد از رختِ ہستی چار سو ریخت
بگیر از دستِ من سازے کہ تارش
ز سوزِ زخمہ چون اشکم فرو ریخت!

چو اشک اندر دلِ فطرت تپیدم
تپیدم تا بچشمِ او رسیدم
درخشِ من ز مژگانش توان دید
کہ من بر برگِ کاہے کم چکیدم

مرا از منطق آید بوے خامی
دلیل او دلیلِ ناتمامی!
برویم بسته درہا را کشاید
دو بیت از پیرِ رومی یا ز جامی!

بیا از من بگیر آں دیر سالہ
کہ بخشد روح با خاکِ پیالہ!
اگر آتش دہی از شیشۂ من
قدِ آدم بروید شاخِ لالہ!

بدستِ من همان دیرینه چنگ است
درونش ناله‌ہائے رنگ رنگ است
ولے بنوازمش با ناخنِ شیر
که او را تار از رگ ہائے سنگ است!

بگو از من به پرویزانِ این عصر
نه فرہادم که گیرم تیشه در دست
زخارے کو خلد در سینهٔ من
دلِ صد بیستوں رامی توان خست

○

فقیرم ساز و سامانم نگاہیست
بچشمم کوہِ یاراں برگِ کاہیست
زمن گیر ایں کہ زاغِ دخمہ بہتر
ازاں بازے کہ دست آموزِ شاہیست!

○

درِ دل را بروئے کس نہ بستم
نہ از خویشاں نہ از یاراں گسستم
نشیمن ساختم در سینۂ خویش
تہ ایں چرخِ گرداں خوش نشستم

اشارات: دخمہ، پارسیوں کا مرگھٹ

○

دریں گلشن ندارم آب و جاہے
نصیبم نے قبائے نے کلاہے
مرا گلچیں بدآموزِ چمن خواند
کہ دادم چشم نرگس را نگاہے!

○

دو صد دانا دریں محفل سخن گفت
سخن نازک تر از برگِ سمن گفت
ولے با من بگو آں دیدہ ور کیست
کہ خارے دید و احوالِ چمن گفت!

ندانم نکتہ ہائے علم و فن را
مقامے دیگرے دادم سخن را
میانِ کاروان سوز و سرودم
سبک پے کردہ پیرانِ کہن را!

نہ پنداری کہ مرغ صبح خوانم
بجز آہ و فغاں چیزے ندانم
مدہ از دست دامانم کہ یابی
کلید باغ را در آشیانم!

بچشمِ من جہاں جز رہگذر نیست
ہزاراں رہرو و یک ہمسفر نیست!
گذشتم از ہجومِ خویش و پیوند
کہ از خویشاں کسے بیگانہ تر نیست!

بایں نابودمندی بودن آموز
بہائے خویش را افزودن آموز
بیفت اندر محیطِ نغمۂ من
بطوفانم چو دُر آسودن آموز

کهن پروردهٔ این خاکدانم
ولے از منزلِ خود دل گرانم
دمیدم گرچه از فیضِ نمِ او
زمین را آسمانِ خود ندانم!

ندانی تا نه باشی محرمِ مرد
که دلها زنده گردد از دمِ مرد
نگهدار از آه و ناله خود را
که خود دار است چون مردان غمِ مرد!

نگاہے آفریں جاں در بدن بیں
بشاخاں نادمیدہ یاسمن بیں
وگرنہ مثلِ تیرے در کمانے
ہدف را با نگاہِ تیر زن بیں

خرد بیگانۂ ذوقِ یقین است
قمارِ علم و حکمت بد نشین است!
دو صد بوحامد و رازی نیرزد
بنادانے کہ چشمش راہ بین است!

○

قماش و نقرہ و لعل و گہر چیست؟
غلامِ خوش گل و زرّیں کمر چیست؟
چو یزداں از دو گیتی بے نیازند
دگر سرمایۂ اہلِ ہنر چیست؟

○

خودی را نشۂ من عینِ ہوش است
ازاں میخانۂ من کم خروش است
مےِ من گرچہ ناصاف است درکش
کہ ایں تہ جرعۂ خمہائے دوش است!

ترا با خرقہ و عمّامہ کارے
من از خود یافتم بوئے نگارے
ہمیں یک چوبِ نَے سرمایۂ من
نہ چوبِ منبرے نے چوبِ دارے

چو دیدم جوہرِ آئینۂ خویش
گرفتم خلوت اندر سینۂ خویش
ازیں دانشورانِ کور و بے ذوق
رمیدم با غمِ دیرینۂ خویش!

چو رختِ خویش بربستم ازین خاک
همه گفتند با ما آشنا بود!
ولیکن کس ندانست این مسافر
چه گفت و با که گفت و از کجا بود!

۲

اگر دانا دل و صافی ضمیر است
فقیرے با تهی دستی امیر است
بدوشِ منعمِ بے دین و دانش
قبائے نیست پالانِ حریر است!

۳

سجودے آوری دارا و جم را
مکن اے بے خبر رسوا حرم را
مبر پیشِ فرنگی حاجتِ خویش
ز طاقِ دل فرو ریز ایں صنم را

○

شنیدم نکتۂ از مردِ پیرے
کہن فرزانۂ روشن ضمیرے
اگر خود را بنا داری نگہ داشت
دو گیتی را بگیرد آں فقیرے!

نہاں اندر دو حرفے سرِّ کار است
مقامِ عشق منبر نیست دار است
براہیماں ز نمرودان نترسند
کہ عودِ خام را آتش عیار است!

مجو اے لالہ از کس غمگساری
چو من خواہ از درونِ خویش یاری
بہر بادے کہ آید سینہ بکشاے
نگہ دار آں کہن داغے کہ داری

○

ز پیرے یاد دارم این دو اندرز
نباید جز بجانِ خویشتن زیست
گریز از پیش آں مردِ فرودست
کہ جانِ خود گرو کرد و بہ تن زیست!

○

بساحل گفت موجِ بیقرارے
بفرعونے کنم خود را عیارے
گہے بر خویش می پیچم چو مارے
گہے رقصم بہ ذوقِ انتظارے!

○

اگر ایں آب و جاہے از فرنگ است
جبینِ خود منہ جز بر درِ او
سریں را ہم بہ پیشش دہ کہ آخر
حقے دارد بہ خرپالاں گر او!

○

فرنگی را دلے زیرِ نگیں نیست
متاعِ او ہمہ ملک است دیں نیست
خداوندے کہ در طوفِ حریمش
صد ابلیس است و یک روح الامیں نیست

۴

من و تو از دل و دیں نا امیدیم
چو بوئے گل ز اصلِ خود رمیدیم
دلِ ما مرد و دیں از مردنش مرد
دو تا مرگے بیک سودا خریدیم!

○

مسلمانے کہ داند رمزِ دیں را
نساید پیشِ غیر اللہ جبیں را
اگر گردوں بہ کامِ او نہ گردد
بکامِ خود بہ گرداند زمیں را!

دلِ بیگانہ خو زین خاکدان نیست
شب و روزش ز دورِ آسمان نیست
تو خود وقتِ قیامِ خویش دریاب
نمازِ عشق و مستی را اذان نیست

مقامِ شوق بے صدق و یقین نیست
یقین بے صحبتِ روح الامین نیست
گر از صدق و یقین داری نصیبے
قدم بیباک نہ کس در کمین نیست

○

مسلماں را ہمیں عرفان و ادراک
کہ در خود فاش بیند رمزِ لولاکؐ
خدا اندر قیاسِ ما نگنجد
شناس آں را کہ گوید ما عرفناکؐ

○

بہ افرنگی بتاں خود را سپردی
چہ نامردانہ در بتخانہ مردی
خرد بیگانۂ دل، سینہ بے سوز
کہ از تاکِ نیاگاں مے نخوردی

ؐ اشارات: لولاک، تلمیح بحدیث لولاک لما خلقت الافلاک
ما عرفناک، ما عرفناک حق معرفتک

○

نہ ہر کس خود گر و ہم خود گداز است
نہ ہر کس مستِ ناز اندر نیاز است
قبائے لاالٰہ خونیں قبائے است
کہ بر بالائے نامرداں دراز است!

○

بسوزد مومن از سوزِ وجودش
کشودِ ہر چہ بستند از کشودش
جلالِ کبریائی در قیامش
جمالِ بندگی اندر سجودش!

○

چہ پرسی از نمازِ عاشقانہ
رکوعش چوں سجودش محرمانہ
تب و تاب یکے اللہ اکبر
نگنجد در نمازِ پنجگانہ!

○

دو گیتی را صلاؔ از قرأتِ اوست
مسلماں لایموتؔ از رکعتِ اوست
نداند کشتۂ ایں عصرِ بے سوز
قیامت ہا کہ در قد قامتِ اوست

ؔ اشارات: صلا، دعوت
لایموت، زندہ جاوید

۵

فرنگ آئینِ رزّاقی بداند
بایں بخشد ازو وامی ستاند
بہ شیطاں آنچناں روزی رساند
کہ یزداں اندر آں حیراں بماند!

○

چہ حاجت طول دادن داستاں را
بحرفے گویم اسرارِ نہاں را
جہانِ خویش با سوداگراں داد
چہ داند لامکاں قدرِ مکاں را!

بہشتے بہرِ پاکانِ حرم ہست
بہشتے بہرِ اربابِ ہمم ہست
بگو ہندی مسلماں را کہ خوش باش
بہشتے فی سبیل اللہ ہم ہست!

۶

قلندر میلِ تقریرے ندارد
بجز این نکتہ اکسیرے ندارد
ازاں کشتِ خرابے حاصلے نیست
کہ آب از خونِ شبیرؑ ندارد!

اردو نظمیں

ابلیس کی مجلسِ شوریٰ

۱۹۳۶ء

ابلیس

یہ عناصر کا پرانا کھیل! یہ دُنیائے دوں!
ساکنانِ عرشِ اعظم کی تمناؤں کا خوں!

اس کی بربادی پہ آج آمادہ ہے وہ کارساز
جس نے اس کا نام رکھا تھا جہانِ کاف و نوں
میں نے دکھلایا فرنگی کو ملوکیت کا خواب
میں نے توڑا مسجد و دیر و کلیسا کا فسوں
میں نے ناداروں کو سکھلایا سبق تقدیر کا
میں نے منعم کو دیا سرمایہ داری کا جنوں!
کون کر سکتا ہے اس کی آتشِ سوزاں کو سرد
جس کے ہنگاموں میں ہو ابلیس کا سوزِ دروں

جس کی شاخیں ہوں ہماری آبیاری سے بلند
کون کر سکتا ہے اس نخلِ کہن کو سرنگوں؟

پہلا مشیر

اس میں کیا شک ہے کہ محکم ہے یہ ابلیسی نظام
پختہ تر اس سے ہوئے خوئے غلامی میں عوام

ہے ازل سے ان غریبوں کے مقدّر میں سجود
ان کی فطرت کا تقاضا ہے نمازِ بے قیام

آرزو اوّل تو پیدا ہو نہیں سکتی کہیں
ہو کہیں پیدا تو مر جاتی ہے یا رہتی ہے خام!

یہ ہماری سعیِ پیہم کی کرامت ہے کہ آج
صوفی و ملّا ملوکیت کے بندے ہیں تمام!

طبعِ مشرق کے لئے موزوں یہی افیون تھی
ورنہ قوالی سے کچھ کمتر نہیں علمِ کلام
ہے طواف و حج کا ہنگامہ اگر باقی تو کیا
کند ہو کر رہ گئی مومن کی تیغِ بے نیام!
کس کی نومیدی پہ حجت ہے یہ فرمانِ جدید؟
ہے جہاد اس دور میں مردِ مسلماں پر حرام!

دوسرا مشیر

خیر ہے سلطانیِ جمہور کا غوغا کہ شر؟
تو جہاں کے تازہ فتنوں سے نہیں ہے باخبر!

پہلا مشیر

ہوں، مگر میری جہاں بینی بتاتی ہے مجھے
جو ملوکیت کا اک پردہ ہو کیا اس سے خطر
ہم نے خود شاہی کو پہنایا ہے جمہوری لباس
جب ذرا آدم ہوا ہے خود شناس و خود نگر
کاروبارِ شہریاری کی حقیقت اور ہے
یہ وجودِ میر و سلطاں پر نہیں ہے منحصر
مجلسِ ملت ہو یا پرویز کا دربار ہو
ہے وہ سلطاں غیر کی کھیتی پہ ہو جس کی نظر!

تو نے کیا دیکھا نہیں مغرب کا جمہوری نظام؟
چہرہ روشن، اندروں چنگیز سے تاریک تر!

تیسرا مشیر

روحِ سلطانی رہے باقی تو پھر کیا اضطراب
ہے مگر کیا اس یہودی کی شرارت کا جواب؟
وہ کلیمِ بے تجلّی! وہ مسیحِ بے صلیب!
نیست پیغمبر و لیکن در بغل دارد کتاب!
کیا بتاؤں کیا ہے کافر کی نگاہِ پردہ سوز
مشرق و مغرب کی قوموں کیلئے روزِ حساب!

اس سے بڑھ کر اور کیا ہو گا طبیعت کا فساد
توڑ دی بندوں نے آقاؤں کے خیموں کی طناب

چوتھا شعر

توڑ اس کا رومۃ الکبریٰ کے ایوانوں میں دیکھ
آلِ سیزر کو دکھایا ہم نے پھر سیزر کا خواب
کون بحرِ روم کی موجوں سے ہے لپٹا ہوا
"گاہ بالد چوں صنوبر گاہ نالد چوں رباب"

تیسرا مشیر

میں تو اس کی عاقبت بینی کا کچھ قائل نہیں
جس نے افرنگی سیاست کو کیا یوں بے حجاب!

پانچواں مشیر

(ابلیس کو مخاطب کر کے)

اے ترے سوزِ نفس سے کارِ عالم استوار
تو نے جب چاہا کیا ہر پردگی کو آشکار
آب و گل تیری حرارت سے جہانِ سوز و ساز
ابلہِ جنت تری تعلیم سے دانائے کار

تجھ سے بڑھ کر فطرتِ آدم کا وہ محرم نہیں

سادہ دل بندوں میں جو مشہور ہے پروردگار

کام تھا جن کا فقط تقدیس و تسبیح و طواف

تیری غیرت سے ابد تک سرنگون و شرمسار

گرچہ ہیں تیرے مرید افرنگ کے ساحر تمام

اب مجھے ان کی فراست پر نہیں ہے اعتبار

وہ یہودی فتنہ گر وہ روحِ مزدک کا بروز

ہر قبا ہونے کو ہے اس کے جنوں سے تار تار

زاغِ دشتی ہو رہا ہے ہمسرِ شاہین و چرغ

کتنی سرعت سے بدلتا ہے مزاجِ روزگار

چھا گئی آشفتہ ہو کر وسعتِ افلاک پر
جس کو نادانی سے ہم سمجھے تھے اک مشتِ غبار

فتنۂ فردا کی ہیبت کا یہ عالم ہے کہ آج
کانپتے ہیں کوہسار و مرغزار و جوئبار

میرے آقا! وہ جہاں زیر و زبر ہونے کو ہے
جس جہاں کا ہے فقط تیری سیادت پر مدار

ابلیس

(اپنے مشیروں سے)

ہے مرے دستِ تصرف میں جہانِ رنگ و بو
کیا زمیں، کیا مہر و مہ، کیا آسمانِ تو بتو

دیکھ لیں گے اپنی آنکھوں سے تماشا غرب و شرق
میں نے جب گرما دیا اقوامِ یورپ کا لہو

کیا امامانِ سیاست، کیا کلیسا کے شیوخ
سب کو دیوانہ بنا سکتی ہے میری ایک ہُو!

کارگاہِ شیشہ جو ناداں سمجھتا ہے اسے
توڑ کر دیکھے تو اس تہذیب کے جام و سبو

دستِ فطرت نے کیا ہے جن گریبانوں کو چاک
مزدکی منطق کی سوزن سے نہیں ہوتے رفو

کب ڈرا سکتے ہیں مجھ کو اشتراکی کوچہ گرد
یہ پریشاں روزگار، آشفتہ مغز، آشفتہ مُو

ہے اگر مجھ کو خطر کوئی تو اس اُمّت سے ہے

جس کی خاکستر میں ہے اب تک شرارِ آرزو

خال خال اس قوم میں اب تک نظر آتے ہیں وہ

کرتے ہیں اشکِ سحر گاہی سے جو ظالم وضو

جانتا ہے جس پہ روشن باطنِ ایام ہے

مزدکیت فتنۂ فردا نہیں اسلام ہے

۲

جانتا ہوں میں یہ اُمت حاملِ قرآں نہیں

ہے وہی سرمایہ داری بندۂ مومن کا دیں

جانتا ہوں میں کہ مشرق کی اندھیری رات میں
بے یدِ بیضا ہے پیرانِ حرم کی آستیں

عصرِ حاضر کے تقاضاؤں سے ہے لیکن یہ خوف
ہو نہ جائے آشکارا شرعِ پیغمبرؐ کہیں

الحذر آئینِ پیغمبرؐ سے سو بار الحذر
حافظِ ناموسِ زن، مرد آزما، مرد آفریں

موت کا پیغام ہر نوعِ غلامی کے لئے
نے کوئی فغفور و خاقاں، نے فقیرِ رہ نشیں

کرتا ہے دولت کو ہر آلودگی سے پاک و صاف
منعموں کو مال و دولت کا بناتا ہے امیں

اس سے بڑھ کر اور کیا فکر و عمل کا انقلاب!
پادشاہوں کی نہیں، اللہ کی ہے یہ زمیں
چشمِ عالم سے رہے پوشیدہ یہ آئیں تو خوب
یہ غنیمت ہے کہ خود مومن ہے محرومِ یقیں!
ہے یہی بہتر الٰہیات میں الجھا رہے
یہ کتاب اللہ کی تاویلات میں الجھا رہے

۳

توڑ ڈالیں جس کی تکبیریں طلسمِ شش جہات
ہو نہ روشن اس خدا اندیش کی تاریک رات!

ابنِ مریم مرگیا یا زندۂ جاوید ہے؟
ہیں صفاتِ ذاتِ حق، حق سے جدا یا عینِ ذات؟

آنے والے سے مسیحِ ناصری مقصود ہے
یا مجدّد جس میں ہوں فرزندِ مریم کے صفات؟

ہیں کلام اللہ کے الفاظ حادث یا قدیم
اُمتِ مرحوم کی ہے کس عقیدے میں نجات؟

کیا مسلماں کے لئے کافی نہیں اس دور میں
یہ الٰہیات کے ترشے ہوئے لات و منات؟

تم اسے بیگانہ رکھو عالمِ کردار سے
تا بساطِ زندگی میں اس کے سب مُہرے ہوں مات!

خیر اسی میں ہے قیامت تک رہے مومن غلام
چھوڑ کر اوروں کی خاطر یہ جہانِ بے ثبات

ہے وہی شعر و تصوّف اسکے حق میں خوب تر
جو چھپا دے اس کی آنکھوں سے تماشائے حیات

ہر نفس ڈرتا ہوں اس امّت کی بیداری سے میں
ہے حقیقت جس کے دیں کی احتسابِ کائنات!

مست رکھو ذکر و فکرِ صبحگاہی میں اسے
پختہ تر کر دو مزاجِ خانقاہی میں اسے

~~~~~~~~
~~~~~~~~

بڈھے بلوچ کی نصیحت بیٹے کو

ہو تیرے بیاباں کی ہوا تجھ کو گوارا
اس دشت سے بہتر ہے نہ دلّی نہ بخارا

جس سمت میں چاہے صفتِ سیلِ رواں چل
وادی یہ ہماری ہے، وہ صحرا بھی ہمارا

غیرت ہے بڑی چیز جہانِ تگ و دو میں
پہناتی ہے درویش کو تاجِ سرِ دارا

حاصل کسی کامل سے یہ پوشیدہ ہنر کر
کہتے ہیں کہ شیشہ کو بنا سکتے ہیں خارا

افراد کے ہاتھوں میں ہے اقوام کی تقدیر
ہر فرد ہے ملّت کے مقدّر کا ستارا

محروم رہا دولتِ دریا سے وہ غوّاص
کرتا نہیں جو صحبتِ ساحل سے کنارا

دیں ہاتھ سے دے کر اگر آزاد ہو ملّت
ہے ایسی تجارت میں مسلماں کا خسارا

دنیا کو ہے پھر معرکۂ روح و بدن پیش
تہذیب نے پھر اپنے درندوں کو ابھارا

اللہ کو پامردیٔ مومن پہ بھروسا
ابلیس کو یورپ کی مشینوں کا سہارا

تقدیرِ امم کیا ہے؟ کوئی کہہ نہیں سکتا
مومن کی فراست ہو تو کافی ہے اشارا
اخلاصِ عمل مانگ نیاگانِ کہن سے
شاہاں چہ عجب گر بنوازند گدا را!

تصویر و مصوّر

تصویر

کہا تصویر نے تصویر گر سے
نمائش ہے مری تیرے ہنر سے

ولیکن کس قدر نا منصفی ہے
کہ تو پوشیدہ ہو میری نظر سے!

مصوّر

گراں ہے چشمِ بینا دیدہ ور پر
جہاں بینی سے کیا گذری شرر پر!
نظر درد و غم و سوز و تب و تاب
تو اے ناداں قناعت کر خبر پر

تصویر

خبر عقل و خرد کی ناتوانی
نظر دل کی حیاتِ جاودانی

نہیں ہے اس زمانے کی تگ و تاز
سزاوارِ حدیثِ لن ترانی

مصور

تو ہے میرے کمالاتِ ہنر سے
نہ ہو نومید اپنے نقش گر سے
مرے دیدار کی ہے اک یہی شرط
کہ تو پنہاں نہ ہو اپنی نظر سے!

عالمِ برزخ

مردہ اپنی قبر سے

کیا شے ہے؟ کس امروز کا فردا ہے قیامت؟!
اے میرے شبستانِ کہن! کیا ہے قیامت؟!

قبر

اے مردۂ صد سالہ! تجھے کیا نہیں معلوم؟
ہر موت کا پوشیدہ تقاضا ہے قیامت!

مردہ

جس موت کا پوشیدہ تقاضا ہے قیامت
اس موت کے پھندے میں گرفتار نہیں ہیں
ہر چند کہ ہوں مردۂ صد سالہ و لیکن
ظلمت کدۂ خاک سے بیزار نہیں ہیں
ہو روح پھر اک بار سوارِ بدنِ زار!
ایسی ہے قیامت تو خریدار نہیں ہیں

صدائے غیب

نے نصیبِ مار و کژدم نے نصیبِ دام و دد
ہے فقط محکوم قوموں کیلئے مرگِ ابد!
بانگِ اسرافیل ان کو زندہ کر سکتی نہیں
روح سے تھا زندگی میں بھی تہی جن کا جسد
مر کے جی اٹھنا فقط آزاد مردوں کا ہے کام
گرچہ ہر ذی روح کی منزل ہے آغوشِ لحد

قبر

(اپنے مُردہ سے)

آہ ظالم! تو جہاں میں بندۂ محکوم تھا؟
میں نہ سمجھی تھی کہ ہے کیوں خاک میری سوز ناک
تیری میّت سے مری تاریکیاں تاریک تر
تیری میّت سے زمیں کا پردۂ ناموس چاک!
الحذر محکوم کی میّت سے سو بار الحذر
اے سرافیل! اے خدائے کائنات! اے جانِ پاک!

صدائے غیب

گرچہ برہم ہے قیامت سے نظامِ ہست و بود
ہیں اسی آشوب سے بے پردہ اسرارِ وجود
زلزلے سے کوہ و در اُڑتے ہیں مانندِ سحاب
زلزلے سے وادیوں میں تازہ چشموں کی نمود
ہر نئی تعمیر کو لازم ہے تخریبِ تمام
ہے اسی میں مشکلاتِ زندگانی کی کشود

زمین

آہ یہ مرگِ دوام! آہ یہ رزمِ حیات!

ختم بھی ہوگی کبھی کشمکشِ کائنات!

عقل کو ملتی نہیں اپنے بتوں سے نجات!

عارف و عامی تمام بندۂ لات و منات!

خوار ہوا کس قدر آدمِ یزداں صفات!

قلب و نظر پر گراں ایسے جہاں کا ثبات!

کیوں نہیں ہوتی سحر حضرتِ انساں کی رات؟

معزول شہنشاہ

ہو مبارک اُس شہنشاہِ نکو فرجام کو
جس کی قربانی سے اسرارِ ملوکیت ہیں فاش
شاہ ہے برطانوی مندر میں اک مٹی کا بت
جس کو کر سکتے ہیں جب چاہیں پجاری پاش پاش!
ہے یہ مشک آمیز افیوں ہم غلاموں کیلئے
ساحرِ انگلیس! مارا خواجۂ دیگر تراش!

دوزخی کی مناجات

اس دیرِ کہن میں ہیں غرض مند پجاری
رنجیدہ بتوں سے ہوں تو کرتے ہیں خدا یاد!

پوجا بھی ہے بے سود، نمازیں بھی ہیں بے سود
قسمت ہے غریبوں کی وہی نالہ و فریاد!

ہیں گرچہ بلندی میں عمارات فلک بوس
ہر شہر حقیقت میں ہے ویرانۂ آباد!

تیشے کی کوئی گردشِ تقدیر تو دیکھے
سیراب ہے پرویز، جگر تشنہ ہے فرہاد!

یہ علم یہ حکمت یہ سیاست یہ تجارت
جو کچھ ہے وہ ہے فکرِ ملوکانہ کی ایجاد!
اللہ! ترا شکر کہ یہ خطّہ پرسوز
سوداگرِ یورپ کی غلامی سے ہے آزاد!

مسعود مرحوم

یہ مہر و مہ یہ ستارے یہ آسمانِ کبود
کسے خبر کہ یہ عالم عدم ہے یا کہ وجود!
خیالِ جادہ و منزل فسانہ و افسوں
کہ زندگی ہے سراپا رحیلِ بے مقصود!

رہی نہ آہ زمانے کے ہاتھ سے باقی
وہ یادگارِ کمالاتِ احمد و محمود

زوالِ علم و ہنر مرگِ ناگہاں اس کی
وہ کارواں کا متاعِ گراں بہا مسعود!

مجھے رلاتی ہے اہلِ جہاں کی بیدردی
فغانِ مرغِ سحر خواں کو جانتے ہیں سرود!

نہ کہہ کہ صبر میں پنہاں ہے چارۂ غمِ دوست
نہ کہہ کہ صبر معمائے موت کی ہے کشود!

دلے کہ عاشق و صابر بود مگر سنگ است
ز عشق تا بہ صبوری ہزار فرسنگ است

(سعدیؒ)

نہ مجھ سے پوچھ کہ عمرِ گریز پا کیا ہے
کسے خبر کہ یہ نیرنگ و سیمیا کیا ہے
ہوا جو خاک سے پیدا وہ خاک میں مستور
مگر یہ غیبتِ صغریٰ ہے یا فنا؟ کیا ہے؟
غبارِ راہ کو بخشا گیا ہے ذوقِ جمال
خرد بتا نہیں سکتی کہ مدعا کیا ہے
دل و نظر بھی اسی آب و گل کے ہیں اعجاز؟
نہیں تو حضرتِ انساں کی انتہا کیا ہے؟
جہاں کی روحِ رواں لَاۤ اِلٰہَ اِلَّا ھُوْ
مسیح و میخ و چلیپا یہ ماجرا کیا ہے؟

قصاصِ خونِ تمنا کا مانگیے کس سے
گناہگار ہے کون اور خوں بہا کیا ہے؟

نمیں مشو کہ بہ بندِ جہاں گرفتاریم
طلسم‌ہا شکند آں دلے کہ ما داریم!

خودی ہے زندہ تو ہے موت اک مقامِ حیات
کہ عشق موت سے کرتا ہے امتحانِ ثبات!

خودی ہے زندہ تو دریا ہے بیکرانہ ترا
ترے فراق میں مضطر ہے موجِ نیل و فرات!

خودی ہے مردہ تو مانندِ کاہ پیشِ نسیم
خودی ہے زندہ تو سلطانِ جملہ موجودات!

نگاہ ایک تجلّی سے ہے اگر محروم

دو صد ہزار تجلّی تلافیِ مافات

مقام بندۂ مومن کا ہے ورائے سپہر

زمیں سے تا بہ ثریّا تمام لات و منات!

حریمِ ذات ہے اس کا نشیمنِ ابدی

نہ تیرہ خاکِ لحد ہے نہ جلوہ گاہِ صفات!

خود آگہاں کہ ازیں خاکداں بروں جستند

طلسمِ مہر و سپہر و ستارہ بشکستند!

آوازِ غیب

آتی ہے دمِ صبح صدا عرشِ بریں سے
کھویا گیا کس طرح ترا جوہرِ ادراک؟
کس طرح ہوا کند ترا نشترِ تحقیق؟
ہوتے نہیں کیوں تجھ سے ستاروں کے جگر چاک؟
تو ظاہر و باطن کی خلافت کا سزاوار
کیا شعلہ بھی ہوتا ہے غلامِ خس و خاشاک؟
مہر و مہ و انجم نہیں محکوم ترے کیوں؟
کیوں تیری نگاہوں سے لرزتے نہیں افلاک؟

اب تک ہے رواں گرچہ لہو تیری رگوں میں
نے گرمیِ افکار، نہ اندیشۂ بیباک!

روشن تو وہ ہوتی ہے جہاں میں نہیں ہوتی
جس آنکھ کے پردوں میں نہیں ہے نگہِ پاک!

باقی نہ رہی تیری وہ آئینہ ضمیری!
اے کشتۂ سلطانی و مُلّائی و پیری!

~~~~~~~~~~
~~~~~~~~~~

رباعیات

۱

مری شاخِ امل کا ہے ثمر کیا
تری تقدیر کی مجھ کو خبر کیا
کلی گل کی ہے محتاجِ کشود آج
نسیمِ صبحِ فردا پر نظر کیا!

فراغت دے اسے کارِ جہاں سے
کہ چھوٹے ہر نفس کے امتحاں سے
ہوا پیری سے شیطاں کہنہ اندیش
گناہِ تازہ تر لائے کہاں سے!

دِگرگوں عالمِ شام و سحر کر
جہانِ خشک و تر زیر و زبر کر
رہے تیری خدائی داغ سے پاک
مرے بے ذوق سجدوں سے حذر کر!

۲

غریبی میں ہوں محسودِ امیری
کہ غیرت مند ہے میری فقیری!
حذر اس فقر و درویشی سے جس نے
مسلماں کو سکھا دی سربزیری!

○

خرد کی تنگ دامانی سے فریاد
تجلّی کی فراوانی سے فریاد
گوارا ہے اسے نظارۂ غیر
نگہ کی نامسلمانی سے فریاد

کہا اقبال نے شیخِ حرم سے
تہِ محرابِ مسجد سو گیا کون؟
ندا مسجد کی دیواروں سے آئی
فرنگی بتکدے میں کھو گیا کون؟

کہن ہنگامہ ہائے آرزو سرد
کہ ہے مردِ مسلماں کا لہو سرد
بتوں کو میری لادینی مبارک
کہ ہے آج آتشِ اللہ ھو سرد!

○

حدیثِ بندۂ مومن دل آویز
جگر پُرخوں، نفس روشن، نگہ تیز!
میسر ہو کسے دیدار اس کا
کہ ہے وہ رونقِ محفل کم آمیز!

○

تمیزِ خار و گل سے آشکارا
نسیمِ صبح کی روشن ضمیری!
حفاظت پھول کی ممکن نہیں ہے
اگر کانٹے میں ہو خوئے حریری!

○

نہ کر ذکرِ فراق و آشنائی
کہ اصلِ زندگی ہے خود نمائی
نہ دریا کا زیاں ہے نے گہر کا
دلِ دریا سے گوہر کی جدائی!

○

ترے دریا میں طوفاں کیوں نہیں ہے؟
خودی تیری مسلماں کیوں نہیں ہے؟
عبث ہے شکوۂ تقدیرِ یزداں
تو خود تقدیرِ یزداں کیوں نہیں ہے؟

خرد دیکھے اگر دل کی نگہ سے
جہاں روشن ہے نورِ لا اِلٰہ سے
فقط اک گردشِ شام و سحر ہے
اگر دیکھیں فروغِ مہر و مہ سے!

کبھی دریا سے مثلِ موج ابھر کر
کبھی دریا کے سینے میں اُتر کر
کبھی دریا کے ساحل سے گزر کر
مقام اپنی خودی کا فاش تر کر!

ملّازادہ ضیغم لولابی کشمیری کا بیاض

۱

پانی ترے چشموں کا تڑپتا ہوا سیماب!
مرغانِ سحر تیری فضاؤں میں ہیں بیتاب!
اے وادیٔ لولاب!

گر صاحبِ ہنگامہ نہ ہو منبر و محراب!
دیں بندۂ مومن کیلئے موت ہے یا خواب!
اے وادیٔ لولاب!

ہیں ساز پہ موقوف نوا ہائے جگر سوز
ڈھیلے ہوں اگر تار تو بیکار ہے مضراب!

اے وادیِ لولاب!

مُلّا کی نظر نورِ فراست سے ہے خالی
بے سوز ہے میخانۂ صوفی کی مئے ناب!

اے وادیِ لولاب!

بیدار ہوں دل جس کی فغانِ سحری سے
اس قوم میں مدت سے وہ درویش ہے نایاب!

اے وادیِ لولاب!

۲

موت ہے اک سخت تر جس کا غلامی ہے نام
مکر و فنِ خواجگی کاش سمجھتا غلام!

شرعِ ملوکانہ میں جدّتِ احکام دیکھ!
صور کا غوغا حلال، حشر کی لذّت حرام

اے کہ غلامی سے ہے روح تری مضمحل
سینۂ بے سوز میں ڈھونڈ خودی کا مقام

۳

آج وہ کشمیر ہے محکوم و مجبور و فقیر
کل جسے اہلِ نظر کہتے تھے ایرانِ صغیر

سینۂ افلاک سے اُٹھتی ہے آہِ سوزناک
مردِ حق ہوتا ہے جب مرعوبِ سلطان و امیر
کہہ رہا ہے داستاں بیدردیِ ایّام کی
کوہ کے دامن میں وہ غم خانۂ دہقانِ پیر
آہ یہ قومِ نجیب و چرب دست و تر دماغ
ہے کہاں روزِ مکافات اے خدائے دیرگیر؟

۴

گرم ہو جاتا ہے جب محکوم قوموں کا لہو
تھرتھراتا ہے جہانِ چارسو و رنگ و بو

پاک ہوتا ہے ظن و تخمیں سے انساں کا ضمیر
کرتا ہے ہر راہ کو روشن چراغِ آرزو

وہ پرانے چاک جن کو عقل سی سکتی نہیں
عشق سیتا ہے انہیں بے سوزن و تارِ رفو

ضربتِ پیہم سے ہو جاتا ہے آخر پاش پاش
حاکمیت کا بتِ سنگیں دل و آئینہ رو

۵

درّاج کی پرواز میں ہے شوکتِ شاہیں
حیرت میں ہے صیّاد یہ شاہیں ہے کہ درّاج!

ہر قوم کے افکار میں پیدا ہے تلاطم
مشرق میں ہے فردائے قیامت کی نمود آج
فطرت کے تقاضوں سے ہوا حشر پہ مجبور
وہ مردہ کہ تھا بانگِ سرافیل کا محتاج

۶

رندوں کو بھی معلوم ہیں صوفی کے کمالات
ہر چند کہ مشہور نہیں ان کے کرامات
خود گیری و خودداری و گلبانگِ انا الحق
آزاد ہو سالک تو ہیں یہ اس کے مقامات

محکوم ہو سالک تو یہی اس کا ہمہ اوست
خود مردہ و خود مرقد و خود مرگِ مفاجات!

۷

نکل کر خانقاہوں سے ادا کر رسمِ شبیری
کہ فقرِ خانقاہی ہے فقط اندوہ و دلگیری
ترے دین و ادب سے آ رہی ہے بوئے رہبانی
یہی ہے مرنے والی امتوں کا عالمِ پیری
شیاطینِ ملوکیت کی آنکھوں میں ہے وہ جادو
کہ خود نخچیر کے دل میں ہو پیدا ذوقِ نخچیری

چہ بے پروا گذشتند از نوائے صبحگاہِ من
کہ برد آں شور و مستی از سیہ چشمانِ کشمیری؟

۸

سمجھا لہو کی بوند اگر تو اسے تو خیر
دل آدمی کا ہے فقط اک جذبۂ بلند
گردش مہ و ستارہ کی ہے ناگوار اسے
دل آپ اپنے شام و سحر کا ہے نقش بند
جس خاک کے ضمیر میں ہے آتشِ چنار
ممکن نہیں کہ سرد ہو وہ خاکِ ارجمند

۹

کھلا جب چمن میں کتب خانۂ گل
نہ کام آیا ملّا کو علمِ کتابی
متانت شکن تھی ہوائے بہاراں
غزل خواں ہوا پیرکِ اندرابی
کہا لالۂ آتشیں پیرہن نے
کہ اسرارِ جاں کی ہوں میں بے حجابی
سمجھتا ہے جو موت خوابِ لحد کو
نہاں اس کی تعمیر میں ہے خرابی

نہیں زندگی سلسلہ روز و شب کا
نہیں زندگی مستی و نیم خوابی
حیات است در آتشِ خود طپیدن
خوش آں دم کہ ایں نکتہ را باز یابی
اگر ز آتشِ دل شرارے بگیری
تواں کرد زیرِ فلک آفتابی

۱۰

آزاد کی رگ سخت ہے مانندِ رگِ سنگ
محکوم کی رگ نرم ہے مانندِ رگِ تاک

محکوم کا دل مردہ و افسردہ و نومید
آزاد کا دل زندہ و پرسوز و طرب ناک

آزاد کی دولت دلِ روشن نفسِ گرم
محکوم کا سرمایہ فقط دیدۂ نمناک

محکوم ہے بیگانۂ اخلاص و مروّت
ہر چند کہ منطق کی دلیلوں میں ہے چالاک

ممکن نہیں محکوم ہو آزاد کا ہمدوش
وہ بندۂ افلاک ہے یہ خواجۂ افلاک

۱۱

تمام عارف و عامی خودی سے بیگانہ!
کوئی بتائے یہ مسجد ہے یا کہ میخانہ!

یہ راز ہم سے چھپایا ہے میر واعظ نے
کہ خود حرم ہے چراغِ حرم کا پروانہ

طلسمِ بے خبری، کافری و دینداری
حدیثِ شیخ و برہمن فسون و افسانہ

نصیبِ خطّہ ہو یا رب وہ بندۂ درویش
کہ جس کے فقر میں انداز ہوں کلیمانہ

چھپے رہیں گے زمانہ کی آنکھ سے کب تک
گہر ہیں آبِ وُلر کے تمام یکدانہ

۱۲

دگرگوں جہاں ان کے زورِ عمل سے
بڑے معرکے زندہ قوموں نے مارے
منجم کی تقویمِ فردا ہے باطل
گرے آسماں سے پرانے ستارے!
ضمیرِ جہاں اس قدر آتشیں ہے
کہ دریا کی موجوں سے ٹوٹے ستارے!

زمیں کو فراغت نہیں زلزلوں سے
نمایاں ہیں فطرت کے باریک اشارے
ہمالہ کے چشمے ابلتے ہیں کب تک
خضر سوچتا ہے ولر کے کنارے

۱۳

نشاں یہی ہے زمانے میں زندہ قوموں کا
کہ صبح و شام بدلتی ہیں ان کی تقدیریں
کمالِ صدق و مروّت ہے زندگی ان کی
معاف کرتی ہے فطرت بھی ان کی تقصیریں

قلندرانہ ادائیں سکندرانہ جلال
یہ امتیں ہیں جہاں میں برہنہ شمشیریں

خودی سے مردِ خود آگاہ کا جمال و جلال
کہ یہ کتاب ہے، باقی تمام تفسیریں

شکوہِ عید کا منکر نہیں ہوں میں لیکن
قبولِ حق ہیں فقط مردِ حر کی تکبیریں

حکیم میری نواؤں کا راز کیا جانے
ورائے عقل ہیں اہلِ جنوں کی تدبیریں

۱۴

چه کافرانه قمارِ حیات می بازی
که با زمانه بسازی بخود نمی سازی

دگر بمدرسه‌هائے حرم نمی بینم
دلِ جنید و نگاهِ غزالی و رازی

بحکمِ مفتیِ اعظم که فطرتِ ازلیست
بدینِ صعوه حرام است کارِ شهبازی

همان فقیهِ ازل گفت جرّه شاهیں را
بآسماں گروی با زمیں نه پردازی

منم کہ توبہ نہ کردم ز فاش گوئی ہا
ز بیم ایں کہ بسلطاں کنند غمّازی
بدستِ ما نہ سمرقند نے بخارا ایست
دعا بگو ز فقیراں بہ ترکِ شیرازی

۱۵

ضمیرِ مغرب ہے تاجرانہ ضمیرِ مشرق ہے راہبانہ
وہاں دگرگوں ہے لحظہ لحظہ یہاں بدلتا نہیں زمانہ
کنارِ دریا خضر نے مجھ سے کہا باندازِ محرمانہ
سکندری ہو قلندری ہو یہ سب طریقے ہیں ساحرانہ

حریف اپنا سمجھ رہے ہیں مجھے خدایانِ خانقاہی
انہیں یہ ڈر ہے کہ میرے نالوں سے شق نہ ہو سنگِ آستانہ

غلام قوموں کے علم و عرفاں کی ہے یہی رمزِ آشکارا
زمیں اگر تنگ ہے تو کیا ہے فضائے گردوں ہے بے کرانہ

خبر نہیں کیا ہے نام اس کا خدا فریبی کہ خود فریبی
عمل سے فارغ ہوا مسلماں بنا کے تقدیر کا بہانہ

مری اسیری پہ شاخِ گل نے یہ کہہ کے صیاد کو رلایا
کہ ایسے پُرسوز نغمہ خواں کا گراں نہ تھا مجھ پہ آشیانہ

۱۶

حاجت نہیں اے خطۂ گُل شرح و بیاں کی
تصویر ہمارے دلِ پرخوں کی ہے لالہ
تقدیر ہے اک نام مکافاتِ عمل کا
دیتے ہیں یہ پیغام خدایانِ ہمالہ
سرما کی ہواؤں میں ہے عریاں بدن اس کا
دیتا ہے ہنر جس کا امیروں کو دوشالہ
امید نہ رکھ دولتِ دنیا سے وفا کی
رم اس کی طبیعت میں ہے مانندِ غزالہ

۱۷

خود آگاہی نے سکھلا دی ہے جسکو تن فراموشی
حرام آئی ہے اس مردِ مجاہد پر زرہ پوشی

۱۸

آں عزمِ بلند آور آں سوزِ جگر آور
شمشیرِ پدر خواہی بازوئے پدر آور

۱۹

غریبِ شہر ہوں میں سن تو لے مری فریاد
کہ تیرے سینے میں بھی ہوں قیامتیں آباد

مری نوائے غم آلود ہے متاعِ عزیز
جہاں میں عام نہیں دولتِ دلِ ناشاد
گلہ ہے مجھکو زمانے کی کور ذوقی سے
سمجھتا ہے مری محنت کو محنتِ فرہاد
"صدائے تیشہ کہ بر سنگ میخورد دگر است
خبر بگیر کہ آوازِ تیشہ و جگر است"

---

۵ صدائے تیشہ الخ یہ شعر مرزا جان جاناں مظہر علیہ الرحمۃ کے مشہور فارسی ابیات میں سے ہے

سر اکبر حیدری صدرِ اعظم حیدرآباد دکن کے نام

یومِ اقبالؒ کے موقعہ پر توشہ خانہ حضور نظام کی طرف سے جو
صاحبِ صدرِ اعظم کے ماتحت ہے ایک ہزار روپیہ کا چیک بطورِ تواضع موصول ہونے پر

تھا یہ اللہ کا فرماں کہ شکوہِ پرویز
دو قلندر کو کہ ہیں اس میں ملوکانہ صفات

مجھ سے فرمایا کہ لے اور شہنشاہی کر
حسنِ تدبیر سے دے آنی و فانی کو ثبات

میں تو اس بارِ امانت کو اٹھاتا سرِ دوش
کامِ درویش میں ہر تلخ ہے مانندِ نبات

غیرتِ فقر مگر کر نہ سکی اس کو قبول
جب کہا اس نے یہ ہے میری خدائی کی زکات

~~~~~~~~~~

حسین احمدؒ

عجم ہنوز نداند رموزِ دیں ورنہ
ز دیوبند حسین احمدؒ ایں چہ بوالعجبی است!
سرود بر سرِ منبر کہ ملّت از وطن است
چہ بے خبر ز مقامِ محمدِؐ عربی است!
بمصطفیٰؐ برساں خویش را کہ دیں ہمہ اوست
اگر بہ او نرسیدی تمام بولہبی است!
~~~~~~~~~~

حضرتِ انسان

جہاں میں دانش و بینش کی ہے کس درجہ ارزانی!
کوئی شے چھپ نہیں سکتی کہ یہ عالم ہے نورانی
کوئی دیکھے تو ہے باریک فطرت کا حجاب اتنا
نمایاں ہیں فرشتوں کے تبسم ہائے پنہانی!
یہ دنیا دعوتِ دیدار ہے فرزندِ آدم کو
کہ ہر مستور کو بخشا گیا ہے ذوقِ عریانی
یہی فرزندِ آدم ہے کہ جس کے اشکِ خونیں سے
کیا ہے حضرتِ یزداں نے دریاؤں کو طوفانی!

فلک کو کیا خبر یہ خاکداں کس کا نشیمن ہے
غرض انجم سے ہے کس کے شبستاں کی نگہبانی
اگر مقصودِ کُل میں ہوں تو مجھ سے ماورا کیا ہے؟
مرے ہنگامہ ہائے نو بنو کی انتہا کیا ہے؟

(عبدالمجید پروین رقم)
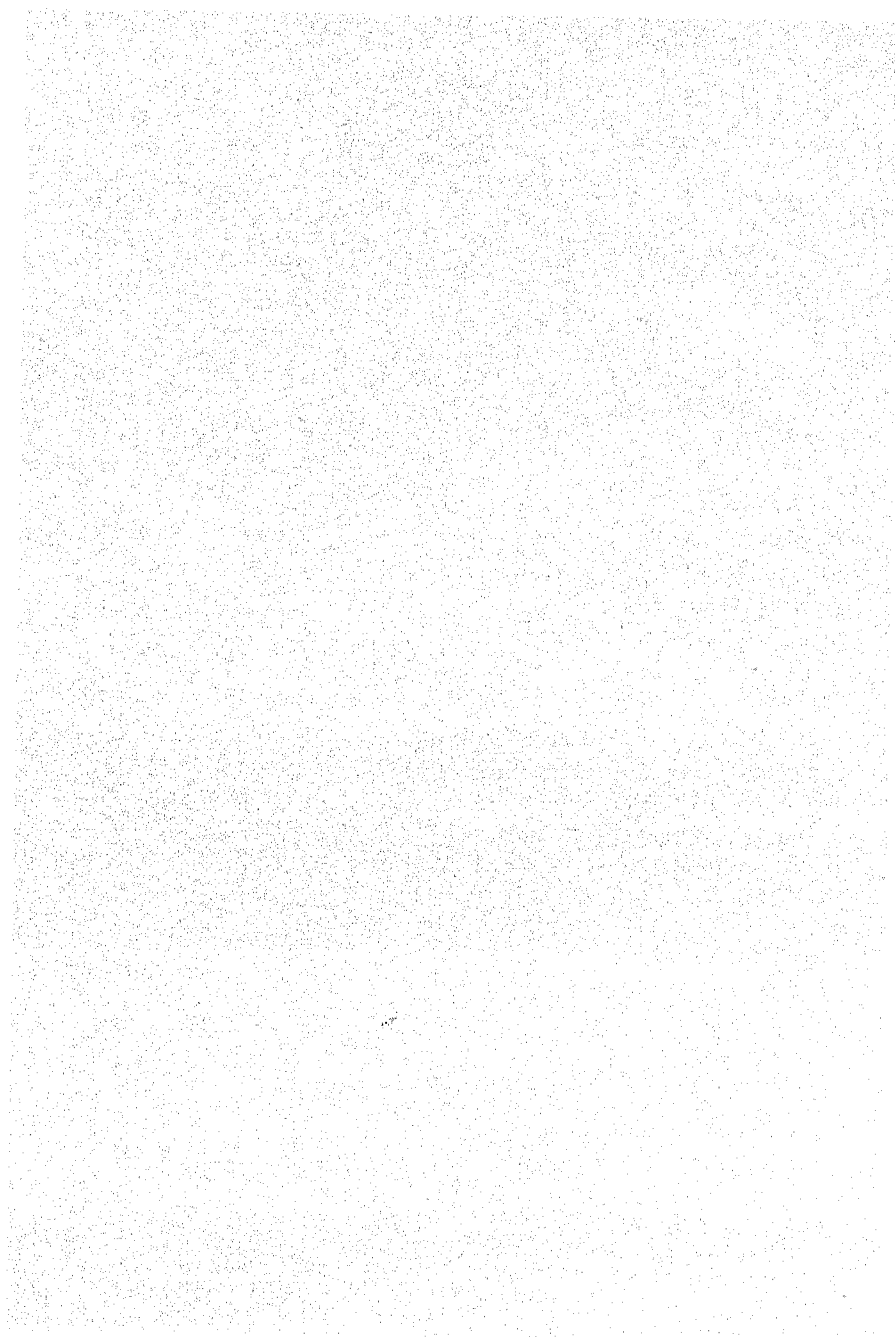
کپور آرٹ پرنٹنگ ورکس ایبٹ روڈ لاہور میں باہتمام لالہ گوردتامل کپور
چھپی اور جاوید منزل میو روڈ لاہور سے جاوید اقبال نے شائع کی۔

شیخ محمد اشرف تاجر کتب کشمیری بازار لاہور